

Небојша Ђокић

Центар за војно политичке студије, Београд

Марија Живковић

Кљајићево

УДК 271.22(497.11)''1459/1557''

94(497.11)''14/15''

СРПСКА ЦРКВА ОД ПАДА ДЕСПОТОВИНЕ ДО ОБНОВЕ ПЕЋКЕ ПАТРИЈАРШИЈЕ

АПСТРАКТ: У раду је представљена историја српске цркве од пада деспотовине до обнове Пећке патријаршије. Данас постоје два супротстављена става о судбини српске цркве након сабора из 1532. године. По једном схватању српска црква је у потпуности изгубила своју аутокефалност а по другом схватању српска црква је остала практично независна. Аутори су покушали да покажу да постоји и треће решење – да је један део цркве стварно био потчињен Охридској архиепископији али и да је део који се простирао, отприлике на простору деспотине пред пад под Османлије, практично остао независан.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Српска црква, Пећка патријаршија, Охридска архиепископија, Смедерево, смедеревски епископ Павле, охридски архиепископ Прохор, Цариградска патријаршија

Проблем о којем је овде реч почео је да решава Љ. Стојановић расправом *Српска црква у међувремену од патријарха Арсенија II до Макарија* (Глас Срп. краљ, академије наука CVI, Ср. Карловци 1923, 113 – 131). Након њега, један врло обиман рад на ову тему објавио је епископ горњокарловачки Иларион, у више наставака, у Гласнику Српске православне патријаршије за 1930. годину.¹ Неколико година касније, Р. С. Веселиновић је овом проблему посветио један свој рад под насловом *Стање српске цркве од пада српских држава под турску управу до обновљења под патријархом Макаријем* (Богословље XII, 3 – 4, Београд 1937, 266 – 293). Њиховим радовима проблем није решен, премда је већ Стојановић указао на то да извори потврђују да је после 1459. под турском влашћу постојала

¹ Иларион, *Српска црква под Охридском архиепископијом*, Гласник Српске православне патријаршије бр. 11/1930, 168 – 170; бр. 12/1930, 187 – 189; бр. 13/1930, 203 – 205; бр. 14/1930, 219 – 222; бр. 17/1930, 263 – 269.

самостална српска црква.² Остало је много тога неразјашњено. Проблем је посебно био потенциран тиме што у то време није била позната ни историја Цариградске патријаршије, као ни стваран однос османских султана са православном црквом у самом Константинопољу. Све до шездесетих година XX века неће бити познат ни редослед цариградских патријарха у другој половини XV и првим деценијама XVI века.

Радећи приказ историје српске цркве за другу књигу *Историје народа Југославије*, Б. Ђурђевић је морао истраживачки ући у тај проблем. Резултате својих истраживања саопштио је у раду *Srpska crkva pod turskom vlašću do 1557. godine* (Historijski pregled I, Загреб 1958, 20 – 28). Међутим, тај рад није дочекан са великом пажњом.³ Напротив, он је у књизи *L'Historiographie yougoslave* (Београд 1965, 140) оцењен као рад „de moindre ampleur”.

Ђурђевић је поново претресао изворе и литературу да убедљивије образложи своје закључке и да доста тога детаљније изложи. Резултате тога преиспитивања саопштио је у скраћеној верзији у једном раду, објављеном у публикацији са конгреса историчара у Москви. Та публикација је била посвећена историји македонског народа. Нешто касније је објавио једну опширнију верзију⁴ у којој је, у првом реду, обратио пажњу пре свега на истраживачку страну. Та два рада се и данас, након скоро пола века, могу сматрати најзначајнијим доприносом изучавању овог врло сложеног питања.

Управо негде у то време појавиће се, у свету, и прва студија В. Лорена (1968) која се озбиљно позабавила положајем цариградске патријаршије

² Епископ Иларион се није слагао са овим тврђењем и сматрао је да је српска потчињена Охридској архиепископији око 1463. године било након смрти патријарха Арсенија II било његовим уклањањем. Иларион, *Патријарси до пропасти српске државе*, Гласник Српске православне патријаршије, бр. 10/1930, 156.

³ В. Чубриловић у свом раду: *Српска православна црква под Турцима од XV до XIX века* (Зборник Фил. фак. V - 1, Београд 1960, 163 – 188) и Ђ. Слијепчевић у својој књизи *Историја српске православне цркве* (прва књига, Минхен 1963) не узимају уопште у обзир тај рад Б. Ђурђевића (*Srpska crkva pod turskom vlašću do 1557. godine*). М. Мирковић у својој књизи *Правни положај и карактер српске цркве под турском влашћу (1459 – 1766)* слаже се са погледима Ђурђевића, али не цитира напред споменути расправу него кратак приказ историје српске цркве у другој књизи *Историје народа Југославије*. С. Петковић у књизи *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557 – 1614*. (Нови Сад 1965) после цитирања расправе Ђурђевића наводи да се због оскудности историјске грађе “приликом свих закључивања о односу српске цркве и Охридске архиепископије од средине XV до средине XVI столећа мора бити врло опрезан” (стр. 24, прим. 67). У зборнику чланака *Српска православна црква 1219 – 1969*, Београд 1969, у раду Др Д. Кашић *Српска црква под Турцима* (139 – 162) не цитира се тај рад Ђурђевића..

⁴ В. Ђурђевић, *Odnos između Ohridske arhiepiskopije i srpske crkve od pada Smedereva (1459) do obnavljanja Pečke patrijaršije (1557)*, Akademina nauka i umetnosti BiH, Radovi XXXVIII, Odeljenje društvenih nauka knjiga 15, Sarajevo 1970, 185 – 209.

након пада Константинопоља.⁵ Но тек заиста капиталним делом светски познатог византолога С. Рансимана о Цариградској патријаршији под османском влашћу (1970) добиће се јаснија слика о односу Османлија према православној цркви на глобалном нивоу.⁶ Већ после објављена ова два рада било је јасно да је Б. Ђурђев највећим делом био у праву у својим радовима. Последњих година објављени радови на ову тему само потврђују ово запажање.⁷

У нашој старијој историографији И. Руварац је покушао да докаже да је после пада Деспотовине под турску власт (1459) српска црква била докинута, да су све српске епархије подвргнуте охридској архиепископији и да су остале под њеном јурисдикцијом до обнављања Пећке патријаршије (1557).⁸ То је касније примио К. Јиречек,⁹ па је то својевремено било општепримљено у нашој историографији.

Ту, пре свега, постоји једна предрасуда да су Турци у српској земљи приликом освајања рушили и палили манастире и цркве, да су укидали све што је српском народу остало из раније самосталне државе.¹⁰ Та претпоставка није тачна, иако су Турци приликом освајања често претварали у џамију најлепшу цркву у граду, иако су манастирима одузимали већи део имања, мада су продавали материјал напуштених манастира и цркава, па понекад и палили и рушили цркве и манастире.

Турци су приликом освајања Деспотовине оставили много тога затеченог у црквеној организацији, па су оставили и један део имања које је црква раније поседовала. Примера ради, наводим да су Турци у дефтер који садржи попис области Крушевца, Топлице и Дубочице, који је сачињен у време прве владе султана Мехмеда II (1444 – 1446), увели тимар митрополита

⁵ L. Vitalien, “Les premiers patriarches de Constantinople sous la domination turque (1454 – 1476)”. *Revue des études byzantines* (26): 229 – 263.

⁶ S. Runciman, *The Great Church in captivity*. Cambridge University Press 1970. Поред оригинала користили смо и руски превод ове књиге С. Рансимэн, *Великая Церковь в пленении*, Санкт Петербург 2006, због коментара руских византолога.

⁷ M. Philippides, *The Siege and the Fall of Constantinople in 1453*. Ashgate Pub Co 2011; D. Kiminas, *The Ecumenical Patriarchate*. Wildside Press LLC. 2009.

⁸ И. Руварац, *О каталозима пећких патријараха*, Гласник СУД VI (XXIII ст. реда), Београд 1868, 240 – 251; Idem, *К чланку о каталозима пећких патријараха*, Гласник СУД XLVII, Београд 1879, 265 – 275; Idem, *О пећким патријарсима од Макарија до Арсенија III (1557 – 1690)*, Задар 1888.

⁹ C. Jireček, *Der Großvezier Mehmed Sokolović und die serbischen Patriarchen Makarij und Antonij*, Archiv für slav. Phil. IX, Berlin 1886, 291 – 297.

¹⁰ Руварац о томе пише овако: ... “чисто бих рекао да су Турци, првих година савршеног господства свога у српској земљи, све царске и боље манастире, цркве и епископске катедре у њима попалили, порушили и забаталили” ... (*О пећким патријарсима од Макарија до Арсенија III (1557 – 1690)*, Задар 1888, 9).

који је „пашин рођак”.¹¹ У турском дефтеру, писаном око 1476. године, стоји записано да калуђери манастира Раванице имају повељу (hüküm) дату не само од тадашњег султана Мехмеда II (1451 – 1481) него и од његова претходника Мурата II за време првог турског посетања Деспотовине (1439 – 1444). Том повељом се калуђери ослобађају харача, испенце и осталих рајинских дажбина. У време пописа – и раније – манастир је имао тимар којем су припадала села Доње Сење и Раваница, а приход од њих је износио преко 6000 акчи.¹² Сличан положај је имала и Манасија (Ресава), а могло би се навести још сличних података.

Турци су приликом освајања већином остављали црквену организацију какву су затекли. Деспотовину је освојио Махмуд-паша Анђеловић, а у самом Смедереву је постојала турска странка под водством брата пашиног Михаила Анђеловића. Смедерево се предало готово без борбе. Никаква разлога нема да се претпостави да су Турци укинули самосталну српску цркву коју су затекли приликом освајања Деспотовине.

Једини извори који директно говоре шта је било са српском црквом приликом турског посетања „српске земље” јесу неки летописи у „сказанију о патријарсима”. Они ту очигледно преносе један праизвор. Ти летописи преносе да су тада, за време патријарха Арсенија II, Турци наметнули велики данак на српску цркву, на српску патријаршију.¹³ То је директно сведочанство да Турци том приликом нису укинули самосталност српске цркве него да су је признали, јер то само може да значи стављање данка. Раније је тај податак пренебрегаван, као што су радили И. Руварац и К. Лиречек, или су из њега прављени произвољни закључци, као што је радио Р. Грујић.¹⁴ М. Пурковић у својој расправи о српским патријарсима у средњем веку закључује из овог сведочанства да српска црква није укинута

¹¹ О. Зиројевић и Ерен, *Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице у време прве владавине Мехмеда II (1444 – 1446)*, Врањски гласник IV, Врање 1968, 401. Преводиоци су погрешно “митрополита по имену Силојана” огласили “пашиним човеком” место “рођаком”.

¹² Başvekâlet arşivi, İstanbul, Tapu – Tahri defterleri. Nč. 16. Ђурђев је цитирао те податке у расправи *Hrišćani spahije u severnoj Srbiji u XV veku* (Godišnjak Ist. dr. BiH IV, Сарајево 1952) и у другој књизи Историје народа Југославије (Београд 1960, 98 - 99). У дефтеру за Браничевски субашилук из 1467/8. године (Maliye def. 5) уписан је такође тимар манастира Раванице. У тим дефтерима је слично уписан тимар манастира Ресаве (Манасије).

¹³ Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Београд – Ср. Карловци 1927, 108 - 109. И. Руварац, *О каталозима пећких патријараха*, Гласник СУД XXIII, 243.

¹⁴ Руварац у напред цитираној расправи је споменуо тај податак, али из њега није извео никакав други закључак него да Артемије долази после Никодима. Р. Грујић је заступао мишљење да је наметнути данак довео до тога да српска црква није могла издржати терет, па да је тако нестала њена самосталност.

приликом пада Смедерева (1459). Он, међутим, мисли да је подвргнута охридској архиепископији пре 1530. године.¹⁵ Р. Веселиновић у својој расправи¹⁶ такође мисли да је ово сведочанство доказ да 1459. српска црква није званично укинута и подвргнута охридској архиепископији, али тврди да је каснија охридска архиепископија „механички” проширила власт над српским епархијама. Али, по Веселиновићу, није српска црква званично подвргнута охридској архиепископије ни касније, ни после сабора у Охриду који је, наводно, одржан 1541. године.

Снегаров, који је највише проучавао историју охридске архиепископије, каже, усвајајући једну примедбу Ј. Трифонова, да то свечанство није „првоисточник”.¹⁷ Какав је да је тај извор, то је једино сведочанство што га имамо које говори шта је било са српском црквом после пада Деспотовине (1459). Да се то сведочанство оспори, треба имати чврсте, неспорне аргументе. Тумачење да се тај податак односи на 1439. годину, на први пад Деспотовине под турску власт, не може опстати, јер по том сведочанству је Арсеније иза Никодима, а Никодим се још 1453. спомиње као жив.¹⁸

Према изворима који говоре о сукобу охридске и смедеревске цркве, јасно је да је српска црква од 1532. године званично била подвргнута

¹⁵ М. Пурковић, *Српски патријарси средњег века*, Гласник Скопског научног друштва XV – XVI (9 – 10), Скопље 1936, 316.

¹⁶ Р. С. Веселиновић, *Стање српске цркве од пада српских држава под турску управу до обновљења под патријархом Макаријем*, Богословље XII, 3 – 4, Београд 1937, 266 – 293).

¹⁷ М. Снџгаров, *История на Охридската архиепископия – патриаршия отъ падането и под Турцитѣ до неиното унищожение (1394 – 1767)*, София 1932, 502; Трифонов је доказивао (*Списание на Българската акад. на науките*, књ. II, 1912 и *Мак. преглед* IV, књ. 4, 1928) да је дошло до сједињења српске цркве са охридском 1444 – 1446. године за време Никодима II. Он је то извео на томе што је у запису у цркви села Лешани код Охрида уписан архиепископ Никодим 1452. године. То је, по Трифонову, иста личност са српским патријархом Никодимом. Против такве тврдње: М. Lascaris, *Joachim, métropolit de Moldvie etc.*, Acad. roum., Bulletin de la section hist. XIII, Букурест 1927. и Пурковић у чланку цитираном у прим. 56. Ни Снегаров не прима тврдње Трифонова него вели да је сједињење касније наступило. Он га не одређује поближе него га ставља између 1453. и 1466. Али прима Трифонову негативну оцену податка у летописима да је Арсеније II био патријарх у време пада Деспотовине. Трифонов је иначе тумачио тај податак тако да се односи на прву окупацију Србије (1439 – 1444) и позивао се на податак из неких извора да Арсеније стоји уписан пре Никодима.

¹⁸ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и. натписи I*, Београд 1902, бр. 297. У опису преноса моштију св. Луке у Смедерево спомиње се патријарх Никодим, а то је било у јануару 1453 (Упореди: Пурковић, н. д, 314). По Париском рукопису, мошти је на Морави дочекао патријарх Никодим, а по Врдничком рукопису, патријарх је због болести на дочек моштију на Морави послао своје свештенике. Н. Ђокић, Н. Бабић, *Трећи пренос моштију еванђелисте Луке*, Каленић бр. 2 за 2015, Крагујевац 2015, 38.

охридској архиепископији. И. Руварац је дао аргументе за мишљење да је српска црква била подвргнута охридској архиепископији још од 1459. године. Ти аргументи изгледају врло чврсти, па није чудо да су их примили К. Јиречек и многи други историчари. Изнећемо те аргументе и још нешто допунити, појачати. У пописима српских архиепископа и патријараха у српским летописима између Арсенија II (или Никодима у другој верзији) и Макарија нема уписаног ниједног архиепископа или патријарха. У набрајању српских архиепископа и патријараха од времена пада Смедерева (1459) до времена обнављања Пећке патријаршије (1557), скоро једно столеће, настаје празнина.¹⁹

У Пећком поменику уз имена српских архиепископа који су то били до оснивања српске патријаршије, а чија се имена налазе уписана на левом ступцу у рукопису, уписани су на десном ступцу охридски архиепископи Прохор и Никанор. У том истом поменику после патријарха Арсенија и Никодима уписан је одмах Макарије.²⁰ У Општем листу Пећке патријаршије такође су у списак српских архиепископа и патријараха уписани са годинама смрти охридски архиепископи Прохор († 1550) и Никанор († 1557).²¹ У поменику лесновског манастира са српским архиепископима су уписани охридски архиепископи Доротеј (середина XV века) и Прохор.²² Титуле Доротеја и Прохора гласе тако да се титулишу као “архиепископи Бугара и Срба”.²³

Први помен о томе да је српска црква, или бар њени делови, дошла под власт охридског архиепископа налази се у преписци између молдавског војводе Стефана Великог (1457—1504) и охридског архиепископа Доротеја. Наиме, војвода у писму од априла 6964. год. индиката 4. саопштава, да се

¹⁹ То је прво истакао И. Руварац, а затим поновио и Јиречек. Али та празнина је разумљива и кад се не узме као претпоставка да је пропала српска црква од Турака затечена у Деспотовини. Арсеније II је последњи патријарх старог низа, а Макарије је први српски патријарх новог низа. У међувремену није било српских патријараха, али зар то мора значити да тада није било самосталне српске цркве.

²⁰ С. Новаковић, *Српски поменици XV – XVIII века*, Гласник СУД XLII, Београд 1875, 34. Руварац је доказао (Руварац И., *О каталозима пећких патријараха*, Гласник СУД VI (XXIII ст. реда), Београд 1868, 243) да се мора ред исправити да дође Арсеније после Никодима.

²¹ Изд. М. С. Милојевић, *Обшти лист Патријаршије Пећске*, Гласник СУД XXV, 74. Јиречек је сматрао (*Der Großvezier Mehmed Sokolović und die serbischen Patriarchen Makarij und Antonij*, Archiv für slav. Phil. IX, Berlin 1886, 294) да је у вези са Никаноровом смрћу обновљена Пећка патријаршија.

²² С. Новаковић, *Српски поменици XV – XVIII века*, Гласник СУД XLII, Београд 1875, 34.

²³ Види о титулама Доротеја и Прохора: М. Снџгаров, *н. д.*, 378 – 384. Руварац је нарочито инсистирао на титули Доротеја као доказу за своју тезу.

преставио молдавски митрополит Висарион и да не може послати у Охрид кандидата ради посвећења због удаљености а и из страха од муслимана, пошто су чули да они војују тамо по западним странама. С тога моли његово Блаженство, да пошаље благослов и лица која ће посветити новог митрополита. Архиепископ на то одговара у октобру 6965. године 5. индикта, да он сам не може доћи нити пак може послати своје изасланике, пошто му је султан Мехмед на повратку из Арнаутске земље наредио да се са неким духовницима пресели у Цариград Препоручује војводи да изабере митрополита према црквеним правилима и да позове угровлашког митрополита Макарија, па нека га он са тамошњим епископима посвети. Макарије је и тако био из његове епархије. Војвода Јован Стефан у том свом писму обраћа се Доротеју као „блаженом архиепископу прве Јустинијане обладатељу целе бугарске, српске и молдавске земље“. У одговору архиепископ сам себе назива: „Доротеј по милости божјој архиепископ прве Јустинијане и свију Бугара, Срба и северних страна“.²⁴

Историјска наука је већ одавно усвојила ове документе као поуздане, осим што су датуми погрешни, тј. до ове преписке није дошло 1456. већ 1466. године. Премда је рукописе публикувао Јанко Шафарик, он је сам навео да је реч о српском преводу бугарског превода влашког оригинала и изразио сумњу у датум.²⁵ Јорга, Јиречек и Гелцер су убедљиво доказали да је реч о 1466. године и нема потребе да понављамо њихове аргументе.²⁶

Охридски архиепископ Доротеј, као што сведочи запис ћака Дмитра из 1466. године, посетио је као надлежни архиепископ Кратово и наредио ћаку Дмитру да преведе „законик велике цркве охридске Прве Јустинијане“ на „српски језик“ са грчког.²⁷ Кратово је раније било под Пећком патријаршијом.

Посланица цариградског патријарха Јеремије из 1530. године, издата поводом сукоба између охридске и смедеревске цркве, тврди да Пећ и сва српска земља припадају Охридској архиепископији.²⁸

²⁴ Иларион, н. ч., бр. 11/1930, 168.

²⁵ *Грађа за србску историју – Прилози к њ историји србске и бугарске епархије*, Гласник Друштва србске словесности св. VII, Београд 1855, 177 – 179.

²⁶ Иларион, н. ч., бр. 11/1930, 168.

²⁷ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи I*, Београд 1902, бр. 328.

²⁸ Радивоје Кокић, *Грамата цариградског патријарха Јефрема I о присједињењу српске српске патријаршије охридској архиепископији*, Српски сион бр. 20, Сремски Карловци, 592 – 593; У раду *К чланку о каталозима пећких патријарха* (Гласник СУД XLVII, 265 – 275) И. Руварац је објавио поново текст грамате цариградског патријарха Јеремије у грчком тексту и руском преводу како ју је издао А. С. Павлов (1876, у Москви). То је за Руварца важан доказ за његову тезу. Руварац иначе ставља то писмо у 1531. годину, јер није узео у обзир да година “од стварања света” почиње 1. септембра. Треба 1530. година.

У записима се спомиње 1506. пећки митрополит Јанићије, а 1520. пећки епископ Теодосије.²⁹ Епископ не може постојати у дијецези у којој је столица поглавара аутокефалне цркве, сам поглавар је и непосредни старешина те дијецезе. Пећ, према томе, није била седиште српске цркве.

И. Руварац је навео још два доказа за своје тврђење.³⁰ Први, да се у штампаним књигама Божидача Вуковића не спомиње поглавар српске цркве. То је за Руварца био један од доказа да тада није било самосталне српске цркве. Руварац наводи нарочито Сбјорникъ од 1538. године, где се спомињу четири васељенска патријарха, а не спомиње се поглавар српске цркве. Међутим, то је већ време после 1532. године, а књиге су биле намењене и црквама под Охридском архиепископијом.

Други доказ Руварац није баш много подвлачио. То је чињеница да је монах Максим Бранковић, бивши деспот Ђурађ, 1499. године позвао софијског митрополита Калевита да га рукоположи у свештенички чин. Зашто Максим није позвао ближег епископа, ако је постојала самостална српска црква!

Али, врло убедљивих аргумената има и за тврђење да је самостална српска црква од 1459. године до 1532. године постојала, да није била подвргнута Охридској архиепископији. Има чак и доказа да је самостална српска црква постојала и после 1532. године. На основу њих су Ј. Радонић и М. Марковић заступали мишљење да је српска црква постојала после 1459. године, да није тада укинута.³¹ Ево тих аргумената.

Баш у неким летописима у којима као и код других летописа у сказанију о патријарсима у набрајању између Арсенија II и Макарија постоји празнина стоји записано код Арсенија II да су Турци приликом освајања српске земље наметнули велики данак на српску цркву.

Године 1508. у једном запису спомиње се архиепископ Јован, који „придржава престо св. Саве”.³² Израз „придржава престо св. Саве” се може односити само на поглавара српске цркве, јер се такав израз употребљавао за поглавара српске цркве кад је она била самостална.³³

Монах Марко преписао је 1509. године у Требињу Октоих по заповести архијереја Висариона за време архиепископа Јована, а не може се сумњати да је датум нетачан и да се запис не односи на архиепископа Јована, који је годину дана раније споменут, јер је записано да је то било за време владавине турског султана Бајезида.³⁴ Спомињање херцеговачког митрополита у

²⁹ И. С. Јастребов, *Податци за историју српске цркве*, Београд 1879, 40 – 42; Стојановић, *Записи и натписи IV*, бр. 218.

³⁰ Руварац, *О пећким патријарсима*, 7, 9 – 10.

³¹ Ј. Радонић, *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, Београд 1950, 157 – 158; М. Мирковић, *Правни положај и карактер српске цркве под турском влашћу (1459 - 1766)*, Београд 1965, 53 – 69.

³² Љ. Стојановић, *Записи и натписи I*, бр. 399.

³³ Види: Мирковић, *Правни положај и карактер српске цркве*, 64 – 65.

³⁴ Љ. Стојановић, *Записи и натписи I*, бр. 404.

овом запису не допушта помисао да су архиепископску титулу држали само титуларно херцеговачки митрополити са седиштем у Милешеви, где је било тело св. Саве.³⁵ Уједно тај запис показује јасно да је херцеговачка митрополија припадала српској цркви, а да седиште поглавара српске цркве није било у Милешеви. Разуме се да није било седиште поглавара српске цркве ни у Пећи,³⁶ јер се 1506. спомиње пећки митрополит Јанићије, а. 1520. се спомиње Теодосије као пећки епископ. Српски архиепископ Јован не може бити ни митрополит пећки, којем је из пијетета монах Марко из Требиња уписао архиепископску титулу, а писар записа из 1508. године да „придржава престо св. Саве”. Највероватније је да је поглавар српске цркве и у ово време имао седиште негде на територији бивше Деспотовине, како је било и у време кад је Деспотовина пала под турску власт. Врло је вероватно да је седиште аутокефалне српске цркве било Смедерево.

У једном запису из 1524. године спомиње се митрополит Марко, који влада црквама и придржава престо св. Саве српског.³⁷ Митрополит се спомиње ваљда зато што није одмах могао бити изабран архиепископ, јер са избором архиепископа мора да није ишло лако.

На крају, споменимо и да је још Илариону, епископу горњокарловачком, упало у очи да се у српским споменицима у времену до после 1532. год. ни чим не наглашава духовна веза са Охридском архиепископијом. Пишу се и штампају разне богослужбене и друге књиге, обнављају се цркве и манастири, а нигде да се у записима истакне име црквенога поглавара. Чак и где се спомињу надлежни архијереји никада се не спомиње охридски архиепископ како би се очекивало да је српска црква била под његовом јурисдикцијом.³⁸

На основу овог, Иларион је изнео претпоставку да је српска црква у северним деловима и након 1532. године задржала високи степен аутономије, у оквиру Охридске архиепископије, бар у северним деловима некадашње средњовековне државе. То је у митрополитском систему уређења византијске цркве, као и цариградске патријаршије у првим вековима османске владавине било могуће.³⁹

35 Тако је покушао да тумачи И. Руварац податак о митрополиту Марку из 1524. године који такође држи престо св. Саве. Р. Грујић је тако тумачио и податак о архиепископу Јовану. У записима из 1517. године спомиње се опет „митрополит земље Херцеговине кир Висарион”, али за њега не стоји да придржава престо св. Саве (Записи и натписи I, бр. 453, Записи и натписи IV, бр. 6212).

36 И. Руварац је устврдио да су охридски архиепископи држали српске земље од 1459. до 1557. преко митрополита у Пећи (*О пећким патријарсима*, 9).

37 Љ. Стојановић, *Записи и натписи I*, бр. 451.

38 Иларион, *н. ч.*, бр. 11/1930, 170.

39 Иларион, *н. ч.*, бр. 17/1930, 266 – 268.

Сукоб између Охридске архиепископије и српске цркве

На првом сабору у Охриду за време Прохора, одржаном 1528. или 1529. године, нема ниједног епископа из северне Србије, Босне и Херцеговине, а присуствовали су епископи неких јужних српских епархија. Међу њима је и пећки епископ Симеон. Али, о подацима који говоре о смедеревској цркви у време борбе између ње и охридске цркве и о подацима који говоре и о постојању српске цркве после 1532. године говорићемо поближе касније, а сада ово само наводимо.

Међутим, треба објаснити зашто је изостављен као аргуменат да у Фојничким регестима два фермана из 1488. спомињу српског патријарха (*sirf patriarka*).⁴⁰ Примајући Радонићево тумачење ових података, Б. Ђурђев је у првим радовима инсистирао на овом доказу да је постојала српска црква под турском влашћу у другој половини XV века и да је била званично призната од турских власти.⁴¹ После њега је М. Мирковић још више инсистирао на тим подацима.⁴² Међутим, у првом ферману из 1488. године спомиње се Клиски санџак, што је немогуће, јер је Клис освојен тек 1537. године.⁴³ У другом ферману се каже да дотада нису тражили пристojбе „бискупи римскога папе и грчког и српског (*sirf – skoga*) патриарке”. Истина, то се не може побијати тако што ће се тврдити да у то време није било самосталне српске цркве,⁴⁴ али је тако уопштено стилизовано и тако подсећа на касније фермане у збирци фојничког манастира да човек мора посумњати у његову аутентичност. Тешко се може схватити шта значи израз „грчког и српског патријарха”. То би се чак могло тумачити да није постојала самостална српска црква. Најважнији разлог за сумњу у аутентичност и овог другог фермана јест то што је мало вероватно да је српска црква 1488. године била тако сређена и имала такав положај под турском влашћу да је могла тражити дажбине од католичких фратара.

⁴⁰ Ј. Матасовић, *Фојничка регеста*, Споменик LXVII, Београд 1930. 104 – 105.

⁴¹ У својој књизи *Улога српске цркве у старијој историји српског народа* (Сарајево 1964) Б. Ђурђев је изоставио да наведе тај податак, јер је посумњао у тачност из наведених разлога. Branislav Đurđev, *Odnos između Ohridske arhiepiskopije i srpske crkve od pada Smedereva (1459) do obnavljanja Pečke patrijaršije (1557)*, Sarajevo 1970, 191 нап. 29

⁴² Мирковић, штавише, мисли да фермани из 1488. и 1555. у Фојничким регестима тачно констатују стање, па да нема разлога за сумњу у тачност њихових података (*Правни положај и карактер ...*, 63).

⁴³ У Фојничким регестима и иначе има доста криво датираних докумената, а вероватно и фалсификованих. Ово је вероватно фалсификат, ако није направљена нека забуна са датирањем.

⁴⁴ В. Ђоровић, *Историја Југославије*, Београд 1933, 286. Али Ђоровић има право кад истиче да Клис 1488. године није још у турским рукама и кад сумња у аутентичност тих сведочанстава.

С једне стране, имамо јасних вести да су сама Пећ и неке српске епархије у другој половини XV и у првој половини XVI века припадали Охридској архиепископији, да није постојала Пећка патријаршија, да у Пећи није било седиште српске цркве. С друге стране, имамо доказе да је у исто време постојала српска црква, па чак постоји сведочанство из којег се види да су Турци приликом пада Деспотовине (1459) признали српску цркву коју су затекли.

А шта су Турци затекли?

Однос између Охридске архиепископије и српске цркве у то време није био исти као у нашем средњем веку.

У последњој деценији XIV века Турци су освојили и преостали део Македоније (Скопље је пало 1392). Охрид је 1408. године сигурно под турском влашћу, а тада се спомиње охридски архиепископ Матеј.⁴⁵ Да је охридска архиепископија добила на снази, види се по томе што је охридски архиепископ Матеј успео да подвласти софијску и видинску епархију, али је цариградска патријаршија нешто касније успела да поврати те епархије.⁴⁶

Ширењем турске власти, Охридска архиепископија је очигледно успостављала своју јурисдикцију над северним областима Македоније које су биле раније под јурисдикцијом Пећке патријаршије. После коначног пада јужних крајева Деспотовине под турску власт (1454 – 1455), и те области су подвргнуте јурисдикцији Охридске архиепископије. Сама Пећ, седиште српске цркве, мада тада можда није коначно освојена од Турака,⁴⁷ била је одвојена од остатака српске државе. После тога су се охридски архиепископи почели сматрати и црквеним поглаварима Срба, нарочито после доласка саме Пећи под јурисдикцију охридске цркве. Тада јача и словенски курс у Охридској архиепископији. То се нарочито да утврдити у делатности епископа Доротеја. Али је Доротеј уклоњен, а на његово место је дошао бивши цариградски патријарх Марко.⁴⁸ Тиме престаје словенски курс у црквеној политици Охридске архиепископије, да се обнови поново за време Прохора. Није, према томе, чудно што поменик лесновског манастира са српским архиепископима заједно ставља охридске архиепископе Доротеја и Прохора.

За време прве турске окупације Деспотовине (1439–1444) Охридска архиепископија није могла проширити своју јурисдикцију над Пећком патријаршијом, јер је она постојала као самостална српска црква. Али

⁴⁵ М. Снџгаров, *н. д.*, 3

⁴⁶ *Исто*, 7.

⁴⁷ На основу Салнаме Косовског вилајета за 1318 (1901) годину С. Ризај (Rudarstvo Kosova i susednih krajeva, Priština 1968, 24 – 25) закључује да је Пећ коначно пала под турску власт 1462 – 1463. године. Ризај покушава да на основу неких факата потврди да је тачно то датирање.

⁴⁸ Бак Дмитар у запису из 1466. каже да је на место протераног Доротеја дошао бивши цариградски патријарх Марко за охридског архиепископа.

треба запитати каква је српска црква призната од стране Турака после пада Деспотовине (1459). Турци су признали стање на које су наишли. А стање после пада јужних делова Деспотовине под турску власт (1454 – 1455) било је овакво: седиште самосталне српске цркве у Пећи није више било под српском влашћу. Деспот Ђурађ Бранковић се обратио цариградском патријарху Генадију Схоларију, као васељенском патријарху, са неким питањима, а међу њима је било и питање да ли се може изабрати патријарх кад је седиште патријаршије изван власти државе. Цариградски патријарх је одговорио на то питање потврдно, само је обратио пажњу да у новом седишту не може постојати други епископ. Према том писму Генадија Схоларија као да излази да се Пећ налази под „Латинима”.⁴⁹ Радило се очигледно о избору новог патријарха после смрти или одласка патријарха Никодима II. Тада је Арсеније II изабран за патријарха.⁵⁰ Никодим је био на трону српске патријаршије бар до јануара 1453. године, тако да је до избора Арсенија могло да дође не пре пролећа исте године. Али, то није више била српска патријаршија са седиштем у Пећи, него њена наследница, самостална српска црква са седиштем у Деспотовини, вероватно у Смедереву. Ово се потврђује тим што касније, кад српска црква води борбу против охридске цркве за време архиепископа Прохора, седиште јој је у Смедереву.

Сигурно је да је 1455. године постојао „patriarcha Rascianorum” – како то сведочи Јован Капистран у писму од 4. јула исте године.⁵¹ Даље је сигурно да

⁴⁹ E. Dobschütz, *Ein Schreiben des Patriarchen Gennadios Sholarios an den Fürsten Georg von Serbien*, Archiv, für sl. Phil. XXVII (1905), 246 – 257; Д. Анастасијевић, *Питање најпобожнијег деспота српског господина Ђурађа Њ. Св. Васељенском патријарху Генадију Схоларију – Одговори патријархови*, Гласник СПЦ, 10 – 12, Београд 1946, 218 – 223. То би писмо потврђивало тезу С. Ризаја да Пећ није пала под турску власт 1454 – 1455. године. Не би баш разумљиво било писмо Генадија Схоларија да је Пећ под турском влашћу у време кад он пише, јер је он патријарх под турском влашћу. Овако, је све јасно, одговор Генадијев има и политичку логику.

⁵⁰ Постоје две верзије у летописима које говоре о томе кад долазе Никодим и Арсеније за патријархе. У верзији у којој неки летописи доносе раније цитирани податак о наметању данка српској цркви приликом пада српске земље под турску власт Арсеније долази после Никодима. У тој верзији је Арсеније последњи патријарх старог низа (Јб. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 108, 109). Друга верзија ставља Арсенија пре Никодима (Јб. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 106). Пећки поменик такође ставља Арсенија пре Никодима (Гласник СУД XLII, 34). Општи лист пећке патријаршије исто ставља Никодима после Арсенија, али за Арсенија каже да је из Срема и да је за његова патријарховања била битка на Косову (Гласник СУД XXXV, 74). Али, оно што се ту каже о бици на Косову и о патријарху Арсенију II (стр. 53) без вредности је као историјско сведочанство. За време косовске битке био је патријарх Спиридон, који је умро 11. августа 1389 (Јб. Стојановић, *Записи и натписи III*, бр. 5042; Пурковић, *н. д.*, 312).

⁵¹ E. Fermentžin, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica*, Mon. spect. XXIII, 1892, 226.

се између 1454. и 1456. године, за време првог патријарховања цариградског патријарха Генадија Схоларија, поставило питање избора новог патријарха у Србији, и то патријарха чије седиште неће бити у Пећи. То се питање очигледно поставило после Никодима чији је последњи спомен почетком 1453. године.⁵² После Никодима се као последњи патријарх старог низа једино у летописима, и то у једној верзији, спомиње Арсеније са чијим је именом повезан податак да је приликом турског поседања српске земље стављен велики данак на „патријаршијску власт”.

Да ли између Никона (последњи сигуран спомен 1435. године) и Никодима (први сигуран спомен 1446. године) може бити један Арсеније? Та могућност постоји. Варијанта у летописима која завршава Никодимом у старом низу можда потиче од тога што је Никодим последњи патријарх чије је седиште било у Пећи. Она је могла споменути Арсенија који је био пре Никодима, али не Арсенија који је био после Никодима. А варијанта са Арсенијем као последњим патријархом у старом низу могла је изоставити Арсенија пре Никодима. Тим пре се то могло догодити што летописи у којима је садржана та варијанта иду до Арсенија III и касније, па се морао начинити ред. Арсеније III је трећи само по варијанти која је важила у Пећкој патријаршији као званична традиција, а можда је стварно четврти. Ово истичем само као могућност, а не желим да се упуштам у то питање даље. Ипак, треба обратити пажњу на то да се у време једног Арсенија спомиње Косовска битка, а то би лако могла бити друга Косовска битка из 1443. године, јер ми не знамо са сигурношћу ко је тада био српски патријарх.

Једино истичемо да се после Никодима између 1454. и 1456. године поставило питање избора новог патријарха чије седиште више није било у Пећи и да једна варијанта у летописима даје име Арсеније последњем патријарху у старом низу. Никодим сигурно није био последњи српски патријарх у старом низу, ако се не узму у обзир само српски патријарси са седиштем у Пећи, ако се рачуна и патријарх који није имао столицу у Пећи.

Та српска црква која се успоставила у Деспотовини пред турско освајање простирала се у Србији само на област где је владао српски деспот у то време, северно од Крушевца и Западне Мораве. Православни у Босни и Зети су такође остали ван јурисдикције Охридске архиепископије. Турци су признали такву српску цркву, па није онда чудно што једни извори из друге половине XV и првих деценија XVI столећа говоре о томе да су јужне епархије бивше Пећке патријаршије и сама Пећ под јурисдикцијом Охридске архиепископије, а други извори сведоче да је у исто време постојала самостална српска црква.

⁵² Н. Ђокић, Н. Бабић, Трећи пренос моштију еванђелисте Луке, Каленић бр. 2 за 2015, Крагујевац 2015, 38.

Тако је то збиља и било. Односи између Охридске архиепископије и српске цркве до тридесетих година XVI века остали су углавном онакви какви су били у време пада Смедерева (1459).

Тиме се - бар што се тиче времена до другог сабора у Охриду (1532) - отклања и разјашњава привидна супротност између извора који не спомињу пећке патријархе од Арсенија II до Макарија, а који сведоче да су у другој половини XV и првој половини XVI века сама Пећ и неке епархије које су раније припадале Пећкој патријаршији биле подвласне Охридској архиепископији и оних извора који сведоче о постојању српске цркве у исто време. Само би један податак који је навео Руварац као доказ за своју тезу остао неразјашњен. То је питање зашто је Максим Бранковић 1499. године позвао софијског митрополита Калевита да га рукоположи за јеромонаха. Руварац је мислио да то може бити доказ да су епископске столице у српској земљи биле разрушене, да није било ближег епископа од софијског који би га рукоположио. То му је служило као један од доказа да у српској земљи под турском влашћу од 1459. до 1557. године нема ниједне организоване епархије осим столице митрополита у Пећи преко кога је охридски архиепископ вршио јурисдикцију у српским земљама.⁵³ Међутим, дало би се схватити зашто је Максим Бранковић позвао софијског митрополита и ако не узмемо за претпоставку да тада није постојала самостална српска црква. Он је, можда, хтео да га рукоположи један епископ који припада цариградској патријаршији.

Не би се могло тврдити да је однос између охридске и смедеревске цркве у другој половини XV и у току првих деценија XVI века у свему био јасан, да је јурисдикција Охридске архиепископије над граничним епархијама била чврста. Поменик лесновског манастира и Пећки поменик дају за право да се тако нешто закључи. Лесновски поменик помиње међу српским архиепископима од охридских архиепископа само Доротеја (спомиње се 1466. године) и Прохора (1528 – 1550),⁵⁴ а Пећки поменик Прохора и Никанора († 1557).⁵⁵ То су охридски архиепископи који су заступали словенски курс у политици Охридске архиепископије. Из сачуваних докумената не би се могло рећи да је после уклањања Доротеја

⁵³ Руварац је од такве претпоставке пошао и у приличној мери силио материјал да га сложи са том претпоставком.

⁵⁴ В. Хан (*Интарзија на подручју Пећке патријаршије XVI - XVIII в.*, Нови Сад 1966, 33) претпоставила је да је престо архиепископа Прохора, који се налази у цркви св. Климента у Охриду, датиран у натпису са 1528. годином зато што је израђен за први сабор у Охриду. Први сабор у Охриду је вероватно одржан 25. јуна 1529. године. На престолу је, највероватније, година 1528, зато што је то година Прохорова ступања на охридски црквени престо. Година Прохорове смрти је добро позната из извора.

⁵⁵ Година смрти је узета из Општег листа Пећке патријаршије (Гласник Скоп. уч. др. XXXV, 74) што иначе није баш сигуран извор, али треба истаћи да је година смрти напред поменутог архиепископа Прохора тачно наведена у Општем листу.

у Охридској архиепископији владао ред. У сваком случају, кад је Прохор дошао за архиепископа, имао је да се сукоби са нередом који је наследио. Али ни смедеревска црква није, изгледа, била у сређенијем стању. То би се могло закључити по томе што су извесно време били на челу цркве митрополити, а не, као што би било редовно, архиепископи. Такође би случај са Максимом Бранковићем, који је позвао софијског митрополита да га рукоположи, показивао да, бар у то време, српска црква у Срему није признавала јурисдикцију смедеревске цркве.

Столовање на архиепископској столици у Охриду Прохора, за кога Снегаров, као и раније за Доротеја, вели да је Словен,⁵⁶ повезало се са борбом да се уведе ред и обнове стара, па чак и прастара права Охридске архиепископије. У исто време је започео поглавар смедеревске цркве Павле борбу за обнову српске цркве у њеном ранијем опсегу. То је морало довести до жестоког сукоба.

О тој борби охридске и смедеревске цркве у првој половини XVI века постоје добро познати документи које је издао П. Костић у Споменику Срп. краљ. академије LVI – други разред 48 (1922), 32 – 39. Премда су ти документи давно познати и често проучавани, не може се рећи да су они докраја проучени.

У вези са тим документима треба прво истаћи да је раније из другог извора објављено писмо цариградског патријарха Јеремије од 1530. године⁵⁷ и да се оно готово од речи до речи слаже са писмом објављеним под II у горе поменутих документима, које је, наводно, потписано од четири патријарха. Друго што треба у вези са тим документима рећи јест то да постоји на једној књизи запис новобрдског митрополита Никанора из 7043 (1534 – 35) године у којем се каже да је за његове епархије била смућена велика црква охридска од неког Павла, смедеревског митрополита, па да седам година већ траје раскол, а на крају књиге да постоји „патријаршијско писаније” које о томе говори.⁵⁸

Кад је реч о документима који се односе на сукоб охридске и смедеревске цркве који су објављени у Костићевој публикацији, треба истаћи да прва посланица александријског патријарха (док. I) и докуменат о првом сабору у Охриду (док. IV) не говоре уопште о сукобу охридске и смедеревске цркве. То су два најстарија документа, од којих је први датиран 25. јуна, без ознаке године, а други 25. дана без ознаке месеца године 7037. (1. септ. 1528 – 31 авг. 1529). Пада у очи да су

⁵⁶ М. Снџгаров, *н. д.*, 187.

⁵⁷ Види нап. 75.

⁵⁸ Д. Сп. Радојичић, *Два примера Руварчеве тачности*, Споменица И. Руварца, Н. Сад, 1955, 129, 130 (објављен и факсимил); *О књиге Птоломеја*, Историјски часопис VI (1956), 62 (такође са факсимилом).

оба документа датирана са 25. даном, као да се ради о једном датуму. У том случају би први сабор у Охриду био одржан 25. јуна 1529. године, а писмо је датирано истог дана, или због тога што је прочитано на сабору, односно што је у вези са сабором, или због тога што није аутентично него од стране Прохора састављено. Уколико је Прохор и добијао посланице патријарха које наводи, он их је по своме прерађивао. Прво писмо или тобожње прво писмо александријског патријарха је у вези са првим сабором у Охриду. Из тога писма се види да је у Охридској архиепископији било несређено стање, да се Прохор жалио цариградском патријарху, а овај је обавестио александријског патријарха. Писмо је осуда појава у Охридској архиепископији од стране александријског патријарха као васељенског судије. Али, то писмо не само да не говори изричито ништа о покрету српског свештенства него изричито спомиње смутње у основним деловима Охридске архиепископије, јер осуђује костурског епископа који је недостојан. Истина, писмо каже да има и других који су му слични.

Сабор у Охриду, који је сазван да расправи те смутње у митрополијама и епископијама Охридске архиепископије, био је састављен од архиепископа и митрополита и епископа који су дошли у „великују црков прјеосвешћенују Прву Јустинианију”, а присуствовали су и клирици велике цркве охридске и властела „богохранимога града Охрида”, као и свештеници и властела који су дошли из епископија.

Сабор је донео „сужденије” у којем се нарочито анатемишу они који би хтели пограбити архијерејско достојанства и они који су са њима и саветници њихови, па затим они који хоће без црквеног суда да скидају митрополите и епископе; осуђују се они митрополити и епископи који без знања архиепископа и сабора траже преко других кадија берате, а не преко кадија у Охриду, као што каже „повеља великога цара” (вероватно султанов берат архиепископу).⁵⁹ Осуђују се и њихове присталице и саветници. Даље се проклињу они свештеници и остали који чине друга безакоња. То „сужденије” је потписало дванаест митрополита и епископа и „посланик” дебарског епископа, иако је овај докуменат потписао дебарски епископ лично. Међу потписаним епископима су и са српских епархија новобрдски, студенички и призренски митрополити и пећки и нишки епископи. Реч је о митрополијама и епископијама отргнутим од Србије закључно до 1455. године. Зато треба истаћи да су одсутни сви епископи из северне Србије, Босне и Херцеговине и других области које су припадале српској цркви. Поред тога, на документу нема потписа и неких епископа

⁵⁹ Ако се израз „повеља великога цара” односи на берат архиепископату – а то је највероватније – онда то не може бити посебно издата заповест. Акт првог сабора у Охриду не позива се на посебно издату заповест, на посебан ферман, него се позива на једну општу одредбу из берата.

из Македоније и Албаније. То сведочи не само да нису епархије које су припадале самосталној српској цркви признавале јурисдикцију Охридске архиепископије, него и то да није уведен пуни ред ни у епархијама које су припадале Охридској архиепископији.

Иако „сужденије” првог сабора у Охриду не спомиње поглавара смедеревске цркве Павла, нити у њему ишта указује да се односи на борбу српског свештенства, ипак се тај сабор вероватно бавио и тим питањем. То се види по томе што је текст одлука првог сабора повезан садржински са извештајем о раду другог сабора на којем су осуђени Павле и Теофан. Осим тога, запис новобрдског митрополита Никанора из 7043 (1534 – 1535) године каже да је пре седам година започео раскол под водством смедеревског митрополита Павла. Никанор је учествовао на првом сабору у Охриду.

Да ли је сукоб између охридске и смедеревске цркве почео тако што је охридски архиепископ Прохор започео акцију против самосталности српске цркве, тражећи подвргавање њених епархија Охридској архиепископији, или је Павле као поглавар српске цркве у Смедереву започео акцију придобијањем присталица међу епископима српских и македонских епархија под јурисдикцијом Охридске архиепископије, не може се са пуном тачношћу утврдити. Оживела је и стара жеља Охридске архиепископије да поврати своју територију из времена оснивања, односно из времена Василија II Македонског, а јавила се и тежња српске цркве да успостави некадашњу територију Пећке патријаршије. Раније су наши историчари, уколико су стајали на становишту да је смедеревска црква била подвргнута Охридској архиепископији, сматрали да се поглавар смедеревске цркве са осталим српским свештенством побунио против Охридске архиепископије и да је повео борбу за обнављање Пећке патријаршије. Они који су стајали на становишту да је до тог момента постојала самостална српска црква сматрали су да је сукоб почео на тај начин што је охридски архиепископ Прохор тражио све српске епархије под своју власт. Љ. Стојановић је, штавише, унео забуну тврдећи да постоје сведочанства да је Прохор тражио припајање Србије Охридској архиепископији.⁶⁰ Да Прохор није пре 1530. тражио припајање северних српских епархија говори то што писмо александријског патријарха и одлуке првог сабора

⁶⁰ Љ. Стојановић каже (Глас Срп. краљ. ак. CVI, 127) да Гелцер вели по М. Мелакосу да је Прохор дошао у Цариград да тражи под своју управу Бер, а по Мелетију Атинском „да тражи Србију”, али да је Прохорово тражење одбијено. Међутим, код Гелцера (H. Gelzer, *Der Patriarchat von Achrida*, Leipzig 1902, 24) се назив Σερβία односи на Серфице, а не на Србију (види: M. Lascaris, *Joachim, métropolitte de Moldavie etc.*, Académie roum., Buletin de la section hist. XII, Bukurešt 1927) P. Веселиновић (стр. 275 – 276) ставља тобожње Прохорово тражење Србије (Веселиновић тумачи: Пећке патријаршије) тек у 1536. годину, јер везује то са Прохоровим тражењем Бера, а то датира, према Гласнику СУД VIII, 129, у 1536. годину.

не спомињу уопште покрет српског свештенства под водством Павла, као да се још није уопште поставило питање подвргавања епархија српске цркве под јурисдикцију Охридске архиепископије. Први сабор као да је само расправљао о „смутњама” у епархијама Охридске архиепископије, оним епархијама које нису припадале самосталној српској цркви. Потписи митрополита и епископа на „сужденију” првог сабора говорили би зато да је покрет под водством Павла само придобијао присталице међу неким епископима Охридске архиепископије, користећи се невољама Охридске архиепископије. То би се могло наслутити и по томе што међу потписницима нема кратовског епископа, а на другом сабору је осуђен кратовски епископ Пахомије.⁶¹ Чињеница што нема потписа епископа из северне Србије, Босне и Херцеговине говори још више за то да се није још уопште поставило питање припајања тих епархија.

У нашој науци, уколико је она узимала да је српска црква постојала као самостална до тридесетих година XVI века, досада је сматрано да је сукоб између, Охридске архиепископије и српске цркве започео због тога што је српска црква укинута и подвргнута Охридској архиепископији. То је, наводно, изазвало отпор српске цркве. Тако су мислили Љ. Стојановић и Ј. Радонић. Тако је мислио раније Б. Ђурђев, а тако је мислио и М. Мирковић.⁶² То међутим, није баш тако сигурно као што изгледа. Извори као да пре говоре да је сукоб почео деловањем поглавара српске цркве.

Тек у писму цариградског патријарха Јеремије и у другом писму александријског патријарха из 1530. године⁶³ први пут се говори о отцепљењу Пећи од охридске цркве и покрету српског свештенства под водством Павла, а у њима се осуђује покрет српског свештенства за рестаурацију Пећке патријаршије.

Али, да би се добила тачна представа о догађајима у вези са покретом српског свештенства и односом Охридске архиепископије према њему, потребно је утврдити неке карактеристике докумената који дају податке о томе, а то су преостала четири документа, од којих је један запис о раду сабора у Охриду, одржаног 13. марта 7040 (1532) године, а три друга су писма, посланице патријарха.

⁶¹ Јордан Иванов, *Български старини изъ Македония*, София 1931, 571, каже да треба читати Крајина место Кратово.

⁶² Љ. Стојановић, *Српска црква од Арсенија II до Макарија*, Глас СКА CVI, други разред 61, 113 – 131; Ј. Радонић, *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*; Вр. Ђурдев, *Srpska crkva pod turskom vlašću do 1557 godine*, Hist. zbornik, Zagreb, 1/1958, 20 – 28; М. Мирковић, *Правни положај и карактер српске цркве под турском влашћу (1459 – 1766)*, Београд 1965, 53 – 69.

⁶³ Чак ако се претпостави да је друга посланица александријског патријарха чисти фалсификат начињен од стране Прохора (то ипак неће бити), и онда је она савремено сведочанство, чак можда и важније него ако је оригинална.

Прва је друга посланица александријског патријарха (док. III) од месеца „орармутеа“ (!) индикта трећег, који је био 7038. године, а како је било после Ускрса, то је писмо писано између 17. априла и 31. августа 1530. године. У писму се вели да је патријарх, кад је о Ускрсу посетио Јерусалим, дознао од једног Србина духовника из Свете Горе о „скандалу“ који је међу Србима изазвао Павле „разорник архијерерства“. Патријарх поводом тога осуђује Павла и покрет српског свештенства, наводећи да је некад у Срба био архиепископ, али да га сада нема. Текст те посланице је под сумњом, као и текст првог писма александријског патријарха. У сваком случају, ако је и добио посланицу од александријског патријарха, Прохор је унео у текст много свога. Свакако је чудно што обе посланице александријског патријарха нису прецизно датиране.

Затим долази посланица четири патријарха од септембра 7039 (1530) године, као одговор Прохору на његову жалбу (док. II). То је стварно посланица цариградског патријарха Јеремије, која је – како то сведочи докуменат VI – прочитана на сабору и чији текст знамо из других извора. Прохор је посланици цариградског патријарха додао имена и осталих патријараха. Од свих посланица које се налазе у овој збирци то је једина за коју се може са сигурношћу утврдити да ју је Прохор добио и да је унео текст посланице приближно тачно.

У тој посланици цариградски патријарх (по овом тексту сва четири патријарха) вели да је Павле уз помоћ неких људи поткупљивањем отргнуо пећку цркву од охридске, па се архиепископ Прохор обратио да се установи да ли је то по закону и правилно. По царским хрисовуљама, вели посланица – Пећ и сва српска земља припадају Охридској архиепископији. У посланици се проклиње онај ко у том погледу уноси смутњу.

Посланица цариградског патријарха Јеремије је наведена као доказ да је српска црква била подвргнута Охридској архиепископији и пре 1532. године. У тој посланици збиља стоји да према старим царским хрисовуљама Пећ и српска земља припадају Охридској архиепископији, да је тако „од почетка до сада“. Пре тога патријарх Јеремија каже да је Пећка архиепископија испрва била потчињена Охридској архиепископији, да је – како неки кажу – насиљем отргнута од ње и постала аутокефална, али да није остало тако до његова времена, већ да је поново припојена Охридској архиепископији, јер јој аутокефалност и није била призната од васељенског сабора. Тенденција те посланице је јасна. Јеремија тврди да је у његово време Пећка архиепископија под јурисдикцијом Охридске архиепископије, да је Павле насилно отргао од охридске цркве. Уколико се тиче саме Пећи, ранијег седишта српске цркве, то је тачно. Међутим, патријарх Јеремија не признаје наследницу српске цркве, смедеревску цркву, јер он не признаје уопште да је некадашња аутокефалност српске

цркве била на црквеном закону основана. Да је Јеремијина посланица доказ да није пре Павлове акције постојала смедеревска црква која није признавала јурисдикцију охридске цркве, не би се могло рећи. Исто тако је лако разумети зашто ови документи и Никаноров запис зову Павла само епископом и митрополитом смедеревским који се огласио самовласно архиепископом, па чак и патријархом. Павле је, међутим, ушао у спискове патријараха српских, иако не на месту где спада него између Макарија и Антонија.

Посланица патријарха Јеремије сведочи јасно да је поглавар смедеревске цркве отргнуо Пећ и неке друге епархије од охридске цркве пре септембра 1530. године.

Докуменат бр. V директно, без увода, говори о раду другог сабора у Охриду, који је одржан 13. марта 7040 (1532) године, годину и дана после посланице цариградског патријарха Јеремије. Сабору је присуствовао и Павле, па се, према том сведочанству, држао покајнички. Сабор је осудио Павла и покрет српског свештенства. Докуменат су, поред Прохора, потписала тридесет и два епископа, међу њима и сви епископи српских епархија. Неки од њих су постављени од архиепископа Прохора уместо збачених епископа. Тако се као смедеревски епископ на том документу потписао Теодосије.

Потребно је нарочито подврћи критици последњи докуменат у Костићевој публикацији. То је посланица антиохијског патријарха Михаила, јерусалимског патријарха Кирила и Прохора, „архиепископа Прве Јустинијане и папе Бугарима, Србима, Поморју и осталом”. Писмо је датирано 20. јуна 7049 (1541) године. Стојановић је истакао да је Прохор сам саставио ову посланицу, а да је додао другу двојицу, јер је, по Лекијену, јерусалимски патријарх био 1541. године Герман II (1534 - 1579), а антиохијски патријарх је био Михаил до 1540. године, па није могао потписати акт 1541. године. Стојановић допушта могућност да година није можда тачно преписана, да је преписивач рђаво прочитао *Ḑ* место *Ḃ* (таквих погрешака има у записима), па би требало да буде 1533. година, а не 1541. година (што значи да је посланица писана годину и три месеца после другог сабора у Охриду). Стојановић ставља том датирању две сметње. Прва – што се не спомиње Кирило као јерусалимски патријарх и друга – што се овде не спомиње цариградски патријарх Јеремија, „а и он би јамачно био у друштву”.⁶⁴

Мора се истаћи да ова посланица указује на то да је Прохор зближао добио посланице од четири патријарха. Он је те посланице прерадио, унео их у свој текст, осим посланице цариградског патријарха, где је уз мале измене оставио текст посланице, а само додао потписе четири

⁶⁴ Љ. Стојановић, *Српска црква од Арсенија II до Макарија*, 120.

патријарха. Ево чим би ова посланица сведочила да је Прохор збиља добио посланице од сва четири патријарха. Он је добио посланицу од александријског патријарха пре првог сабора, јер се цариградски патријарх Јеремија обратио њему као васељенском судији, а другу посланицу истог патријарха, коју је донео Србин калуђер из Св. Горе, пре другог сабора у Охриду. Цариградски патријарх Јеремија је пре другог сабора дао своју осуду. После сабора су дали осуду антиохијски и јерусалимски патријарси. Због тога нису на последњој посланици потписани ни цариградски патријарх ни александријски патријарх.

Али кад је добио све осуде, архиепископ Прохор је саставио коначну осуду. Он је сам себе ставио у последњем документу и, сходно своме поступку, додао имена два патријарха који су накнадно дали осуду покрета српског свештенства. То је заправо коначна осуда, акт о анатеми коју је саставио архиепископ Прохор, пошто је имао сагласност сва четири васељенска патријарха на одлуку црквеног сабора Охридске архиепископије.

Снегаров овако приказује догађаје. Крајем 1529. или почетком 1530. одметнуо се Павле. Априла 1530. александријски патријарх Јоаким шаље осуду. Прохор иде у Цариград за помоћ. Цариградски патријарх шаље посланицу којом осуђује Павла. Први сабор у Охриду свргао је Павла, други сабор 1532. године је потврдио одлуку. После тога Павле заузима столицу у Пећи и затвара Прохора. Архиепископ Прохор је успео да се ослободи и да исходи ферман. На дан 20. јуна 1541. одржан је трећи сабор који је лишио Павла свештеничког чина.⁶⁵ Сличан приказ догађаја је унесен и у прву књигу Историје македонског народа (*Историја на македонскиот народ I*, Скопље 1969, 254). Р. Веселиновић такође мисли да је 1541. године одржан сабор у Охриду, па још тврди да су му присуствовали антиохијски и јерусалимски патријарх. У књизи Српска православна црква (Београд 1969) излажу се догађаји по Веселиновићевом приказу.

Међутим, из текста последњег документа, из текста документа о коначној осуди, јасно је да Прохор описује поново детаљније рад сабора од 1532. године, и оно што се догађало пре тога сабора, што је довело до сукоба. На сабору који се спомиње у том тексту прочитана је посланица цариградског патријарха Јеремије. То је патријархово писмо од 1530. године. Нема говора о томе да је 1541. године одржан трећи сабор. Потпуно је јасно из карактера и садржине самог документа да је тачна Стојановићева коректура да докуменат бр. VI у Костићевој публикацији треба датирати са 1533. годином.⁶⁶ Још је из посланице патријарха Јеремије, чији је текст

⁶⁵ М. Снџгаров, *н. д.*, 20 – 24.

⁶⁶ Не можемо се упустити да са сигурношћу утврдимо кад су били на патријаршијској столицу патријарси који фунгирају као потписници на документу бр. VI код Костића. Стојановић није обратио пажњу на то да се у документу спомиње цариградски

несумњив, јасно да је Павле отцепио Пећ од Охрида пре септ. 1530. године. Не може бити говора о томе да је Павле прогласио обнављање Пећке патријаршије тек после другог сабора у Охриду, после 1532. године.

Према изворима које имамо, догађаји око сукоба Охридске архиепископије и српске цркве текли су овако. Архиепископ Прохор је доласком на престо предузео да среди стање у својој архиепископији. Он је од цариградске патријаршије затражио помоћ. Цариградски патријарх Јеремија, којем је то било друго патријарховање (1523 – 1537), изашао је у сусрет Прохору да среди стање у својој архиепископији. Јеремија се обратио александријском патријарху да подржи Прохора. На основу посланице александријског патријарха сазван је сабор у Охриду 1528. или 1529. године (можда баш 25. јуна 1529. године). Сабор је осудио смутњу и неред у архиепископији. И рад Павла, поглавара смедеревске цркве, био је вероватно на дневном реду, иако у званичном акту није споменут.

Сабор је био повод за заоштравање односа између охридске и смедеревске цркве. Дотада нерегулисани односи међу њима почели су се решавати. Поглавар смедеревске цркве хтео је повратити српској цркви стару територију, а архиепископ Прохор је хтео успоставити још старије границе Охридске архиепископије које би обухватиле и смедеревску цркву.

Према сведочанству патријарха Јеремије, Павле је подмићивањем успео да отцепи Пећ и неке друге епархије од Охридске архиепископије. Према сведочанству анатеме коју је написао Прохор после другог сабора и после добијања сагласности од свих патријараха, Павле се прогласио патријархом. Тамо стоји: „... и себје самоволње архиепископа, паче же и патријарха прјеименовав”. Како је то казано, излази да је Павле прво био проглашен архиепископом, па тек касније патријархом. Из тога би се могло

патријарх Јеремија. Али се из те чињенице не може човек одредити ни за 1533. ни за 1541. годину. Јеремија је био патријарх од 1525. до 1545. године. Cavide Isiksal, *Osmanli imparatorluğu idaresinde Istanbul Rum patriklerin tam listesi ve siyasi faaliyetlerinden örnekler*, Belgerle Türk tarihi dergisi 18. mart 1969, доноси званичну оверену листу цариградских патријараха, под турском влашћу сачињеном почетком XX века. Јеремија I је ту забележен три пута: прво 1520 – 1522, други пут 1523 – 1537 и трећи пут 1537 – 1545. Јеремија је, дакле, био патријарх и 1533. и 1541. године. По Шпулеру (B. Spuler, *Die Morgenländischen Kirchen*, додаток Patriarchenlisten), Јоаким III је био антиохијски патријарх 1530/31 – пре новембра 1534, а Михаило VI пре 10. новембра 1534 - 1542/3. По Стефанидису се не слажу никакo подаци о антиохијским патријарсима са подацима у документу бр. VI. Јерусалимски патријарси су по Стефанидису, били Доротеј II 1506 – 1537, а Герман I 1537 – 1579. Из таквих података ништа се не може извући. Можда ће најбоље бити да се цитирају подаци из Вуковићева Зборника или Општака из 1538. Онда се наводе: цариградски патријарх Јеремија, александријски Јоаким, антиохијски Михаило и јерусалимски Герман. Код нас се, дакле, сигурно знало да је од 1537. године јерусалимски патријарх био Герман. Да је Прохор 1541. године писао анатему, не би могао ставити да је јерусалимски патријарх Кирил.

закључити да је прво Павле изабран за архиепископа смедеревске цркве, да је започео енергичну акцију за успостављање српске патријаршије у старом обиму, да се домогао Пећи и прогласио патријархом.

То је била, очигледно, обнова Пећке патријаршије. Јасно је да је српска црква у прво време добила спор. То све не би могло бити без сагласности турских власти. Уосталом, писмо патријарха Јеремије сведочи да је Павле отцепио Пећ од охридске цркве уз сагласност турских власти и поткупљивањем, митом, што ће рећи да је исходио званично признавање Пећке патријаршије од турских власти.

Смедеревска црква је морала имати упоришта код локалних турских власти у смедеревском санџаку. Смедеревски санџакбег са седиштем у Београду, као командант Београда који води акције против Угарске под Хабсбурговцима и води надзор над Угарском под вазалним краљем, ослањао се добрим делом на Србе мартоLOSE.⁶⁷ Српска црква у северној Србији је економски добро стајала. Северна Србија је у то време имала доста Срба спахија, кнезова, војничких старешина, а било је нешто Срба грађана.⁶⁸ Поглавар Смедеревске цркве је могао прибавити новчана средства да исходи обнављање Пећке патријаршије. Посланица цариградског патријарха Јеремије каже да је Павле добио помоћ од мирјана. Положај северне Србије и народа у њој у оквиру Османске Империје није тада био непогодан за акцију смедеревске цркве. Било је то време турских похода преко Саве и Дунава, време колонизације освојених крајева у Срему и источној Славонији, а народ у северној Србији и Срби војници и њихове старешине имали су важну улогу у томе.

Да је Пећка патријаршија обновљена уз сагласност турских власти види се и по томе што је Павле успео да Прохора стрпа у тамницу, као што то у акту анатеме вели сам Прохор. Јасно је Павле није могао то спровести само као акт самовољног насиља. То се могло догодити само ако је српској цркви признато право на обнову Пећке патријаршије, а Прохор и неки епископи се успротивили томе.

Таква Павлова силовитост је изазвала реакцију код оног српског свештенства које је било уз охридског архиепископа. Могуће је да александријски патријарх није у Јерусалиму случајно чуо од једног Србина калуђера што се догодило, већ да су Светогорци Срби послали изасланика. Посланица александријског патријарха Прохору тада би била разумљива.

Прохор се успео избавити из тамнице. Он је отпутовао у Цариград и затражио помоћ од патријарха Јеремије. Цариградски патријарх је стао

⁶⁷ То се добро види из опширне студије М. Васића, *МартоЛОСИ у југословенским земљама под турском владавином*, Сарајево 1967.

⁶⁸ Као што сада знамо из турских дефтера, манастири и цркве су делимично очували имања. Они су та имања држали и пре обнављања пећке патријаршије. Штавише, манастири су у том погледу боље стајали раније него када је наступила „продаја цркава и манастира”, једну деценију иза обнављања Пећке патријаршије.

на страну Прохора и издао посланицу којом осуђује обнављање Пећке патријаршије и анатемисхе Павла и свакога ко би на томе радио.

У овим посланицама из 1530. године се говори први пут о томе да српска црква у целини треба да припадне Охридској архиепископији. Старија документа, прва посланица александријског патријарха и акт који се односи на први сабор у Охриду, не говоре о томе. Како је могуће да прва посланица александријског патријарха не спомиње покрет за отцепљење смедеревске цркве, ако је она раније била подвргнута Охридској архиепископији, а спомиње костурског епископа! Зашто први сабор у Охриду не спомиње отцепљење смедеревске цркве, иако нису присуствовали епископи смедеревске цркве, а ипак је у Прохоровој конструкцији документа акт првог сабора повезан са другим? У време одржавања првог сабора у Охриду је сукоб између смедеревске и охридске цркве у неком облику већ започео, као што се то зна из записа новобрдског митрополита Никонора из 1534 – 35. године, јер у њему стоји да сукоб траје већ седам година. Из тога би излазило да у време одржавања првог сабора у Охриду још није био постављен од стране Охридске архиепископије одлучан захтев за припајање српске цркве охридској, али да је сукоб већ почео и имао свог корена у нерашчишћеним односима између њих, вероватно због питања неких граничних епархија. Одсуство кратовског епископа на првом сабору (један кратовски епископ осуђен је на другом сабору) указивало би на то. Тек после Павлова посезања за патријаршијском столицом у Пећи и оштрог сукоба између Павла и Прохора, после Прохорова страдања, поставила је охридска црква свој захтев за припајање смедеревске цркве, позивајући се на повеле византијских царева. У томе је Прохор добио подршку цариградског патријарха, што се несумњиво може утврдити из извора, и александријског патријарха, у што се донекле може сумњати.

Али, сагласност патријараха није била довољна да се реши спор између охридске и смедеревске цркве. Требало је исходити да султан укине српску цркву, да нареди да се припоји охридској. То је Прохор постигао уз помоћ цариградског патријарха, а овај вероватно уз помоћ великог везира Ибрахим-паше, пореклом Грка. Добијен је царски ферман којим се наређује да се сазове црквени сабор.

Сабор који је одржан 13. марта 1532. године је осудио и проклео Павла и зворничког епископа Теофана. Према анатеми коју је написао Прохор, проклео је још и Неофита Лесновског и Пахомија Кратовског. Павле је присуствовао сабору и покајнички се држао.

Тиме је коначно постигнуто црквено уједињење македонских и српских епархија, чему је тежила Охридска архиепископија, везујући се за традицију из оног времена када је она била призната од византијског цара. Охридски архиепископ Прохор оживео је некадашњи став архиепископа Хоматијана

којим се оспоравала канонска ваљаност постојања српске цркве. Да учврсти такву црквену политику, Прохор је обратио пажњу развијању словенске писмености у архиепископији. Његов верни присталица новобрдски митрополит Никанор био је радник на српској књизи.

Смедеревска црква, која се дуго држала оквира створених под турском влашћу, у ово време повела је акцију да обнови Пећку патријаршију. У томе је привремено успела, али је врло брзо претрпела пуни неуспех.

Фактичко стање на терену након сабора 1532. године

Охридска архиепископија није могла спровести стварно припајање смедеревске цркве. Истина, на сабору у Охриду, на којем је осуђена акција Павла и његових присталица, били су присутни епископи из свих српских епархија. Али су многи од њих били од Прохора постављени на место збачених епископа.

Да се стварно припајање неких српских епархија није могло остварити, види се по једном изразитом примеру. Године 1531. се у једном запису спомиње херцеговачки митрополит Марко.⁶⁹ На саборском акту из 1532. године, међутим, као херцеговачки митрополит је потписан Максим. Али је 1534. године осветио антимиc опет херцеговачки митрополит Марко.⁷⁰ То показује да је Марко уклоњен од стране Прохора и да је на његово место постављен Максим, али да је упркос томе стварно остао Марко митрополит херцеговачки. Уосталом, новобрдски митрополит Никанор у запису из 1534 – 35. године каже да раскол који је започео Павле још увек траје. Тај запис који је већ раније споменут гласи: „Сије писах аз смерни митрополит новобрдски Никанор в лет(о) 7043. За сије епархије бист смуштена великаја цркв охридскаја од некојег(о) Павла, митрополита смедеревскога, 7 лет никако же мир преложи се од расколи, јако же ти писаније патријаршкоје кажет на крај сеј књиже.” Запис новобрдског митрополита није доказ да се баш под Павловим водством наставила борба смедеревске цркве до времена када он пише (1534 – 5). Он једино што сведочи да је пре седам година почео „раскол” под Павловим водством, да „раскол” још траје, да о томе на крају књиге постоји патријархово писмо (вероватно је то писмо цариградског патријарха из 1530. године). Таква интерпретација само може да се сложи са сведочанствима које ћемо даље навести.

Ако желимо да доведемо неке податке у сагласност, не може се узети, према сведочанству извора, да је Павле после 1532. године, после другог сабора у Охриду, био на челу борбе српског свештенства, на челу смедеревске цркве. То се чак не може ни логички претпоставити. Павле је

⁶⁹ Стојановић, *Записи и натписи I*, бр. 470.

⁷⁰ *Исто*, бр. 477.

дошао на сабор и на њему се покајнички држао. Такво држање га није могло препоручити борбеним заступницима самосталности српске цркве, који су, према сведочанству митрополита новобрдског Никанора, наставили са „расколом” и после 1532. године. Место Павла изабран је други архиепископ у смедеревској цркви. Већ августа 1532. године, само неколико месеци после другог сабора у Охриду, спомиње се архиепископ Василије.⁷¹ У запису се вели да су то „лета љута и напрасна”, што се очигледно односи на сукоб са Охридском архиепископијом и на одлуке другог сабора у Охриду. Тај податак о архиепископу Василију може бити само тако протумачен ако његово сведочанство не поричемо, за што озбиљна разлога нема. После 1532. године Павле се налази ван земље. Он по страним земљама моли милостињу као страдалник. Он се тамо представља као старешина српске цркве; тужи се на турске зулуме које је претрпео.⁷² Разумљиво је да се он тужи на турске зулуме, а да не каже да је збачен од охридског сабора и да је уклоњен од својих.

По Сопоћанском поменику, после Никодима уписан је Павле. Сви остали пописи старешина српске цркве, уколико је у њима уписан Павле, стављају га иза Макарија, на место где не спада.⁷³ Сопоћански поменик после Павла наводи пре Макарија још Теодосија и Теофана.⁷⁴ Теодосије не мора бити бивши епископ пећки из 1520. године – како се то досећа Љ. Стојановић.⁷⁵ Могао би пре бити Теодосије, који је учествовао као смедеревски митрополит на сабору у Охриду место Павла. Он је могао прећи у опозицију према охридској цркви, па пошто је већ именован за

⁷¹ Исто, бр. 471.

⁷² Ђ. Сп. Радојчић, *Прилог биографији Павла, епископа смедеревског*, Весник срп. цркве XXXII (1927), 628 – 29. Радојчић цитира годином недатирано писмо влашког војводе Радула VI Пајсија (владао 1535. до 1545. године), па мисли да је Павле могао тек после 1541. године отићи у стране земље, јер докуменат бр. VI у Костићевој збирци није подвргао критици. Павле је из земље могао отићи знатно раније, па чак је могао отићи одмах 1532. године. Препорука Павла у писму влашког војводе не каже кад је Павле отишао из земље.

⁷³ Ту се Павле рачуна као патријарх.

⁷⁴ Упореди саопштење Гиљфердинга (Записки Импер. Руског геогр. общества XIII, 1859, 150). Руварац у раду О каталозима пећких патријараха (Гласник XXIII) на стр. 243. цитира по Гиљфердингу податке из Сопоћанског поменика, а на стр. 246. допушта да се Теодосије и Теофан (Руварац ставља и Филипа, али то име није из Сопоћанског поменика нити је запис тада био тачно датиран), којих нема у другим именицима, могу можда уврстити између Арсенија II и Макарија.

⁷⁵ Љ. Стојановић, *Српска црква од Арсенија до Макарија*, Глас CVI, С. Карловци 1923, 129. – Стојановићево досећање да је Теодосије из Сопоћанског поменика бивши пећки епископ Теодосије из 1520. године нема оправдања, јер Теодосије није потписан међу епископима на првом сабору у Охриду (1528. или 1529). Тада је био пећки епископ Симеон.

смедеревског митрополита, могао је бити признат за архиепископа после Василија. Разуме се да пећки епископ Теодосије из 1520. и именовани смедеревски митрополит Теодосије на охридском сабору могу бити иста личност. Али су то све досећања не баш много оправдана. Обе личности, и пећки епископ Теодосије и смедеревски митрополит Теодосије, из охридске су цркве, па нема никаква оправдана разлога да се претпостави да су постали присталице смедеревске цркве. Теодосије у Сопоћанском поменику који долази у списку после Павла биће нека друга личност. Међутим, Теофан који се после Теодосија наводи пред Макаријем међу поглаварима српске цркве свакако ће бити на сабору у Охриду проклети зворнички епископ Теофан – као што је то указао Љ. Стојановић.⁷⁶ Ово би показивало јасно, поред сведочанства о архиепископу Василију из 1532. године, да српска црква постоји и после 1532. године као самостална црква и да се оштро опозиционо односи према охридској цркви којој је званично припадала од те године.

Сопоћански поменик завршава стари низ старешина српске цркве Никодином, али наставља нови низ не Макаријем него Павлом и његовим наследницима, јер је вероватно после акције поглавара смедеревске цркве за обнављање Пећке патријаршије порастао утицај самосталне српске цркве на неке српске области под јурисдикцијом Охридске архиепископије.

Да је српска црква успевала да одржи своју стварну самосталност показује то што се 1543. године спомиње архиепископ Јосиф у запису који је направљен на једној књизи која је преписана у Студеници.⁷⁷ На Првом сабору у Охриду 1528. или 1529. године међу епископима је уписан „студенички” (рашки) митрополит Никон, на другом сабору у Охриду 1532. године је уписан „новопазарски” (рашки) митрополит Симеон, који је после Прохорове смрти постао 1550. године охридски архиепископ. То значи да је рашка епархија и пре Павлове акције и 1532. и 1550. признавала охридску архиепископију. Међутим, у Студеници се 1543. године признаје архиепископ смедеревске цркве. То показује, као и Сопоћански поменик, или да су поједини делови свештенства одступали од става који је заузела у сукобу рашка епархија, или да се читава епархија у том погледу колебала.

Поглавари српске цркве пре 1532. године, као архиепископ Јован и митрополит Марко, били су старешине оног дела српске цркве који није био подвргнут Охридској архиепископији, а који је био званично признат од стране Турака као самостална црква. Архиепископ Павле је чак успео да буде врло кратко време признат као поглавар обновљене Пећке патријаршије. Василије, Теодосије, Теофан и Јосиф били су по традицији изабрани

⁷⁶ Љ. Стојановић, *Српска црква од Арсенија до Макарија*, Глас CVI, С. Карловци 1923, 129.

⁷⁷ *Записи и натписи IV*, бр. 6260.

поглавари српске цркве која је званично била подвласна Охридској архиепископији, а стварно се одржала као самостална.

У исто време, као и раније, охридски архиепископ је имао стварну власт над неким јужним епархијама бивше Пећке патријаршије.⁷⁸ Архиепископ Прохор је обилазио те епархије и трудио се да се у њима развије словенска писменост, продужавајући црквену политику коју је започео. Настојање да се задовољи српско свештенство представља свакако и долазак рашког митрополита Симеона на столицу охридског архиепископа после Прохорове смрти (1550). Али је он уклоњен са положаја након пола године.⁷⁹

Уклањање Симеона са положаја охридског архиепископа морало је још више заострити одбојни став српског свештенства према Охридској архиепископији. Вероватно је због тога ускоро дошао за охридског архиепископа опет епископ из српских епархија. Пред обнављање Пећке патријаршије био је охридски архиепископ Никанор, који је умро 1557. године. То што је он уписан у поменику и Општем листу пећке цркве биће да је због тога што је представљао словенски курс, јер је осим њега уписан још само Прохор од охридских архиепископа, а у поменику лесновског манастира уписан је поред Прохора још само Доротеј, који је такође заступао словенски курс. Можда је архиепископ Никанор бивши новобрдски митрополит Никанор, који је раније био радник на српској књизи, оснивач штампарије у Грачаници.⁸⁰

Ускоро је дошло до обнављања Пећке патријаршије под Макаријем Соколовићем (1557), до другог њеног обнављања, које ће донети трајно решење сукоба између охридске и српске цркве. Епархије северне Македоније припале су Пећкој патријаршији.

Обнављање Пећке патријаршије под Павлом, што се завршило успехом, имало је – тако се бар да наслутити – за собом одређени турски политички интерес који се читовао у важности српског народа у турском продирању и учвршћењу у средњој Европи. Смедеревска црква је због тога успела да извесно време тријумфује у сукобу са охридском црквом. Ту су утицаји личности мање били пресудни. Не би се то исто могло рећи за успех Охридске архиепископије у борби против обнављања Пећке патријаршије. Истина, и то се да донекле протумачити конзервативношћу турске управе и извесним поштовањем легитимитета, а утицајем цариградског патријарха

⁷⁸ Исто I, бр. 547, IV бр. 6269 (из 1548. године) и др.

⁷⁹ Исто IV, бр. 6273 и 6274.

⁸⁰ Никанор је као новобрдски митрополит први потписан на акту првог сабора у Охриду (1528. или 1529). Последњи сигуран спомен Никанора као новобрдског митрополита је из 1550 (Стојановић, *Записи и натписи I*, бр. 554). Године 1569. су пописане Никанорове књиге (*Записи и натписи I*, бр. 675). Није немогуће да је Никанор умро 1557. године, а да је његова библиотека као заоставштина пописана дванаест година касније.

Јеремије огласили су Павлову акцију незаконском надлежни патријарси. Међутим, иза тога акта, ипак, није стајао турски политички интерес, него, изгледа, више лични утицај великог везира Ибрахим-паше. Стога је смедеревска црква и после 1532. године стварно могла наставити живот као и раније, иако је званично била припојена Охридској архиепископији. Обнављање Пећке патријаршије под Макаријем Соколовићем има, вероватно, иза себе велики лични утицај Мехмеда Соколовића, али се и иза тога акта даду наслутити исти османски интереси као иза првог обнављања Пећке патријаршије.

Кад је утврђено да је постојала смедеревска црква од 1459. до 1557. године, до 1532. чак ни званично неприпојена Охридској архиепископији, онда постаје разумљивији акт обнављања Пећке патријаршије. Испред њега се налази борба српског свештенства и смедеревске цркве за обнављање Пећке патријаршије.

Чињеница да је постојала српска црква после 1459. разјашњава како се могла очувати феудална традиција у српском народу у оном обиму и у оној снази у којој се очувала под турском влашћу. Једно столеће непостојања српске цркве не би баш могло да објасни не само како је обновљена српска патријаршија стала одмах на своје ноге, него ни то како је могла одмах имати своју пуну улогу у чувању традиције српског народа. Без извесног историјског континуитета у улози самосталне српске цркве, то се не би дало објаснити. Врло жива традиција о светосавској цркви, која је постојала између 1459. и 1557. године и која је ушла као саставни део историјског обликовања Пећке патријаршије, могла се очувати у пуном обиму уз постојање самосталне српске цркве и пре обнављања, макар то била само територијално ограничена смедеревска црква.

Охридска архиепископија је борби српског свештенства за обнављање Пећке патријаршије супротставила своју борбу за црквено уједињење македонских Словена и Срба. У XV веку Охридска архиепископија је за време Матеја и за време Доротеја исказивала тенденције да оствари обнављање свога обима и значаја из доба свога оснивања и пре оснивања српске цркве. У борби против смедеревске цркве под Прохором охридска црква се позвала на своја права из времена Василија II Македонца.

Мора се истаћи да је борба Охридске архиепископије под Доротејом у XV веку и под Прохором у XVI веку да се припоје српске епархије црквено уједињење Срба са свим народима, односно деловима народа, у Македонији и Албанији под јурисдикцијом Охридске архиепископије. Али, како је у Македонији била огромна већина Словена и како је Охридска архиепископија имала стару словенску традицију која је раније била потиснута, а у време о којем говоримо почела да оживљава под неким архиепископима, то би са становишта историјско-етничких процеса – то

било уједињење Срба и Словена у Македонији које би било остварено путем црквеног уједињења територија на којима они живе.

Што се тиче примедбе да је у то време у црквеном животу Охридске архиепископије владала грчка и бугарска култура и литература, и да то, наводно, савремени извори потврђују, морамо да истакнемо да то није баш тако. Запис Ђака Дмитра из 1466. године зове, истина, Доротеја бугарским архиепископом. У титули Доротеја и Прохора стоји такође да су бугарски архиепископи, али стоји такође да су српски. То је титулатура која потиче из времена кад је била бугарска власт над овим крајевима и византијска власт после бугарске која је оставила аутокефалну цркву какву је затекла. Али, ако је реч о словенској књижевности, односно о словенској писмености која је владала у Охридској архиепископији, онда тај извор нешто друго каже. Ђак Дмитар вели да му је Доротеј наредио да за потребе Охридске архиепископије преведе законик охридске цркве на српски језик. Акти о сукобу охридске и смедеревске цркве, који су били редиговани у Охридској архиепископији, вероватно од стране самог Прохора, писани су српском рецензијом старословенског језика, оним језиком који је био поред грчког званични језик у Охридској архиепископији. Може се констатовати на материјалу, на жалост доста оскудном, да је јачање словенског курса у Охридској архиепископији у другој половини XV и првој половини XVI века повезано са припајањем јужних српских епархија охридској цркви.

У Охридској архиепископији је у то време, уколико се употребљавало словенско писмо, владао српски језик него, тачније, словенско писмо у српској редакцији. Да савремени извори доказују да је, поред грчке, у Охридској архиепископији владала у XV и XVI веку бугарска писменост, то је тврђење које заиста не води рачуна о ономе шта извори кажу. Напротив, Охридска архиепископија није саображавала своју активност са културом у Бугарској која је била потчињена цариградској патријаршији већ се у другој половини XV и првој половини и средином XVI века борила за повезивање словенске хришћанске културе у Македонији под турском влашћу са хришћанском културом у Србији под турском влашћу. То је територија коју је Охридска архиепископија хтела црквено ујединити само што охридска црква није могла придобити одлучујући део српског свештенства. Процеси су се кретали ка дезинтеграцији раније повезаности, а српско свештенство је у већини тежило да успостави српску цркву у њеном старом обиму и значају. Етнички процеси у српском народу, а нарочито миграције према северу и северозападу, погодвали су да се то оствари, па чак да се у извесном смислу премаши.

При томе је обнављање Пећке патријаршије место црквеног уједињења Срба и македонских Словена довело до одвајања једног дела ових других од јурисдикције охридске цркве и припајање његово у црквеном погледу српској цркви која је је необично ојачала.

Закључак

По нашем мишљењу, догађаји око сукоба Охридске архиепископије и српске цркве текли су овако. Архиепископ Прохор је доласком на престо предузео да среди стање у својој архиепископији. Он је од цариградске патријаршије затражио помоћ. Цариградски патријарх Јеремија, којем је то било друго патријарховање (1523 – 1537), изашао је у сусрет Прохору да среди стање у својој архиепископији. Јеремија се обратио александријском патријарху да подржи Прохора. На основу посланице александријског патријарха, сазван је сабор у Охриду 1528. или 1529. године (можда баш 25. јуна 1529. године). Сабор је осудио смутњу и неред у архиепископији. И рад Павла, поглавара смедеревске цркве, био је вероватно на дневном реду, иако у званичном акту није споменут. Сабор је био повод за заоштравање односа између охридске и смедеревске цркве. Дотада нерегулисани односи међу њима почели су се решавати. Поглавар смедеревске цркве хтео је повратити српској цркви стару територију, а архиепископ Прохор је хтео успоставити још старије границе Охридске архиепископије које би обухватиле и смедеревску цркву.

Павле је успео да отцепи Пећ и неке друге епархије од Охридске архиепископије и после добијања сагласности од свих патријараха, Павле се прогласио патријархом с тиме што је прво био проглашен архиепископом. Из тога би се могло закључити да је прво Павле изабран за архиепископа смедеревске цркве, да је започео енергичну акцију за успостављање српске патријаршије у старом обиму, да се помогао Пећи и прогласио патријархом. То је била, очигледно, обнова Пећке патријаршије. Тако је српска црква у прво време добила спор и то уз сагласност турских власти.

Смедеревска црква је морала имати упоришта код локалних турских власти у смедеревском санцаку. Српска црква северној Србији је економски добро стајала. Северна Србија је у то време имала доста Срба спахија, кнезова, војничких старешина, а било је нешто Срба грађана. Поглавар Смедеревске цркве је могао прибавити новчана средства да исходи обнављање Пећке патријаршије. Положај северне Србије и народа у њој у оквиру Османске Империје није тада био непогодан за акцију смедеревске цркве. Било је то време турских похода преко Саве и Дунава, време колонизације освојених крајева у Срему и источној Славонији, а народ у северној Србији и Срби војници и њихове старешине имали су важну улогу у томе.

Да је Пећка патријаршија обновљена уз сагласност турских власти види се и по томе што је Павле успео да Прохора стрпа у тамницу, као што то у акту анатеме вели сам Прохор. Јасно је да Павле није могао то спровести само као акт самовољног насиља. Таква Павлова силовитост је

изазвала реакцију код оног српског свештенства које је било уз охридског архиепископа. Прохор се успео избавити из тамнице. Он је отпутовао у Цариград и затражио помоћ од патријарха Јеремије. Цариградски патријарх је стао на страну Прохора и издао посланицу којом осуђује обнављање Пећке патријаршије и анатемише Павла и свакога ко би на томе радио. У овим посланицама из 1530. године се говори први пут о томе да српска црква у целини треба да припадне Охридској архиепископији. Старија документа, прва посланица александријског патријарха и акт који се односи на први сабор у Охриду, не говоре о томе. Тек после Павлова посезања за патријаршијском столицом у Пећи и оштрог сукоба између Павла и Прохора, после Прохорова страдања, поставила, је охридска црква свој захтев за припајање смедеревске цркве, позивајући се на повеље византијских царева. У томе је Прохор добио подршку цариградског патријарха, што се несумњиво може утврдити из извора, и александријског патријарха, у што се донекле може сумњати.

Сагласност патријараха није била довољна да се реши спор између охридске и смедеревске цркве. Требало је исходити да султан укине српску цркву, да нареди да се припоји охридској. То је Прохор постигао уз помоћ цариградског патријарха, а овај вероватно уз помоћ великог везира Ибрахим-паше, пореклом Грка. Добијен је царски ферман којим се наређује да се сазове црквени сабор.

Сабор који је одржан 13. марта 1532. године је осудио и проклео Павла и зворничког епископа Теофана. Према анатеми коју је написао Прохор, проклео је још и Неофита Лесковског и Пахомија Кратовског. Павле је присуствовао сабору и покајнички се држао.

Тиме је коначно постигнуто црквено уједињење македонских и српских епархија, чему је тежила Охридска архиепископија, везујући се за традицију из оног времена када је она била призната од византијског цара. Ни Охридска архиепископија није могла спровести стварно припајање смедеревске цркве. Да се стварно припајање неких српских епархија није могло остварити, види се по једном изразитом примеру. Године 1531. се у једном запису спомиње херцеговачки митрополит Марко. На саборском акту из 1532. године, међутим, као херцеговачки митрополит је потписан Максим. Али је 1534. године осветио антиминос опет херцеговачки митрополит Марко. То показује да је Марко уклоњен од стране Прохора и да је на његово место постављен Максим, али да је упркос томе стварно остао Марко митрополит херцеговачки. Уосталом, новобрдски митрополит Никанор у запису из 1534 – 35. године каже да раскол који је започео Павле још увек траје. Међутим, Павле после 1532. године, тј. после другог сабора у Охриду, није био на челу борбе српског свештенства, јер није био ни на челу смедеревске цркве. Већ августа 1532. године, само неколико месеци после другог сабора у Охриду, спомиње се архиепископ Василије. После

1532. године Павле се налази ван земље. Он по страним земљама моли милостињу као страдалник. Он се тамо представља као старешина српске цркве; тужи се на турске зулуме које је претрпео. Разумљиво је да се он тужи на турске зулуме, а да не каже да је збачен од охридског сабора и да је уклоњен од својих.

Да је српска црква успевала да одржи своју стварну самосталност показује то што се 1543. године спомиње архиепископ Јосиф у запису који је направљен на једној књизи која је преписана у Студеници. То показује, као и Сопоћански поменик, или да су поједини делови свештенства одступали од става који је заузела у сукобу Рашка епархија, или да се читава епархија у том погледу колебала.

Поглавари српске цркве пре 1532. године, као архиепископ Јован и митрополит Марко, били су старешине оног дела српске цркве који није био подвргнут Охридској архиепископији, а који је био званично признат од стране Турака као самостална црква. Архиепископ Павле је чак успео да буде врло кратко време признат као поглавар обновљене Пећке патријаршије. Василије, Теодосије, Теофан и Јосиф били су по традицији изабрани поглавари српске цркве која је званично била подвласна Охридској архиепископији, а стварно се одржала као самостална.

У исто време, као и раније, охридски архиепископ је имао стварну власт над неким јужним епархијама бивше Пећке патријаршије. Архиепископ Прохор је обилазио те епархије и трудио се да се у њима развије словенска писменост, продужавајући црквену политику коју је започео. Настојање да се задовољи српско свештенство представља свакако и долазак рашког митрополита Симеона на столицу охридског архиепископа после Прохорове смрти (1550). Али је он уклоњен са положаја након пола године.

Уклањање Симеона са положаја охридског архиепископа морало је још више заострити одбојни став српског свештенства према Охридској архиепископији. Вероватно је због тога ускоро дошао за охридског архиепископа опет епископ из српских епархија. Пред обнављање Пећке патријаршије био је охридски архиепископ Никанор, који је умро 1557. године. То што је он уписан у поменику и Општем листу пећке цркве биће да је због тога што је представљао словенски курс, јер је осим њега уписан још само Прохор од охридских архиепископа, а у Поменику лесновског манастира уписан је поред Прохора још само Доротеј, који је такође заступао словенски курс. Можда је архиепископ Никанор бивши новобрдски митрополит Никанор, који је раније био радник на српској књизи, оснивач штампарије у Грачаници.

Ускоро је дошло до обнављања Пећке патријаршије под Макаријем Соколовићем (1557), до другог њеног обнављања, које ће донети трајно решење сукоба између охридске и српске цркве. Епархије северне Македоније припале су Пећкој патријаршији.

Кад је утврђено да је постојала смедеревска црква од 1459. до 1557. године, до 1532. чак ни званично неприпојена Охридској архиепископији, онда постаје разумљивији акт обнављања Пећке патријаршије. Испред њега се налази борба српског свештенства и смедеревске цркве за обнављање Пећке патријаршије.

На крају, споменимо и да не треба у потпуности одбацити ни претпоставку епископа Илариона да је српска црква, премда потчињена Охридској архиепископији, задржала високи степен аутономије што је, како смо већ навели, било могуће по митрополијском уређењу византијске цркве, тј. Цариградске патријаршије.

Објављена грађа

Анастасијевић Д., *Питање најпобожнијег Деспота српског, Господина Ђурђа, Његовој Светости Васиљенском патријарху Господину Генadiју Схоларију – одговори Патријархови*, Гласник Српске православне цркве, бр. 10, 11 и 12 (1946), 219 – 223.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mallyeden Müdvver Defterleri 176, по: Н. Inalcik, *Ottoman Archival Materials on Millets, /y:/ Christians and Jewsw in Ottoman Empire. The Functioning of a Plural Society*, ed. Benjamin Braude and Bernard Lewis, New York 1992, 449, напомена 17.

Başvekâlet arşivi, Istanbul, Tapu – Tahri defterleri. Nč. 16. По Б. Ђорђевићу. Ђорђевић је цитирао те податке у расправи *Hrišćani spahije u severnoj Srbiji u XV veku* (Godišnjak Ist. dr. BiH IV, sarajevo 1952) и у другој књизи Историје народа Југославије (Београд 1960, 98 - 99).

Бошков В., *Турски документи о односу католичке и православне цркве у Босни, Херцеговини и Далмацији (XV – XVII век)*, Споменик САНУ 131, Одељење историјских наука 7, Београд 1992.

Вуксан Д., *Рукописи манастира Пећке патријаршије*, Зборник за историју Јужне Србије и суседних области, I, Скопље 1936.

Dobschutz v. E., *Ein Schreben des Patriarchen Gennadios Scholarios an den Fursten Georg von Serbien*, Archiv fur slavische Philologie, Band 27, Heft 2 (1905), 246 – 257.

Законоправило Светога Саве, 1, приредили и превели Миодраг М. Петровић и Љубица Штавланин Ђорђевић, Историјски институт, Београд 2005.

Зиројевић О. и Ерен, *Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице у време прве владавине Мехмеда II (1444 – 1446)*, Врањски гласник IV, Врање 1968.

Јастребов С. И., *Податци за историју српске цркве*, Београд 1879.

Ќокић Р., *Грамата цариградског патријарха Јефрема I о присјадињењу српске српске патријаршије охридској архиепископији*, Српски сион бр. 20, Сремски Карловци.

Korablev B., *Actes de Chilandar II, Actes Slaves*, Византийский временник 19 (1902).

Костић П., *Документи о буни Смедеревског епископа Павла против потчињавања Пећке патријаршије архиепископији Охридској*, Споменик СКА 56, Сремски Карловци 1922.

Ј. Матасовић, *Фојничка регеста*, Споменик LXVII, Београд 1930.

Милојевић С. М., *Обишти лист Патријаршије Пећске*, Гласник СУД 35 (1872), 74 – 83.

Новакровић С., *Српски поменици XV – XVIII века*, Гласник СУД XLII, Београд 1875.

Павловић И., *О Св. Луци и преношењу његовог тела. Рукопис српски друге половине XV века*, Гласник СУД 51 (1882).

Радојчић Сп. Ђ., *Прилог биографији Павла, епископа смедеревског*, Весник срп. цркве XXXII (1927), 628 – 29.

Ruvarg I., *O prienosu tiela sv. Luke u Smederevo*, Rad JAZU 5 (1868), 178 – 186.

Руварац Д., *Летопис старца игумана хоповског Ђурила*, Српски сион 14 (1906), 401 – 403.

Стојановић Љ., *Стари српски записи и натписи*, I, Сремски Карловци 1902.

Стојановић Љ., *Стари српски родослови и летописи*, Сремски Карловци 1927.

Тричковић Р., *Српска црква средином XVII века*, Глас САНУ 320, Одељење историјских наука 2, Београд 1980, 61 – 162.

Fermendžin E., *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica*, Mon. spect. XXIII, 1892.

Hadžibegić H., Handžić A. i Kovačević P. (ed.), *Oblast Brankovića. Opširni katastarski popis iz 1455. godine*, I, Sarajevo 1972.

Ћирковић С., *Раваничка хрисовуља*, /у зборнику:/ Манастир Раваница. Споменица о шестој годишњици, Београд 1981, 69 – 82.

Хан В., *Интарзија на подручју Пећке патријаршије XVI - XVIII в.*, Нови Сад 1966

Литература

Actes du Premier congrès intern, des études balkaniques et sud-est européennes III, Sofia 1969.

Беговић М., *О изворима шеријатског права*, Београд 1933.

Benoist-Méchin, *La Turquie se dévoile*, Paris 1980.

Бојанић Д., “Ниш до Великог рата 1683.”, у: *Историја Ниша I*, Ниш 1983.

Gelzer H., *Der Patriarchat von Achrida*, Leipzig 1902.

Васића М., *Мартолови у југословенским земљама под турском владавином*, Сарајево 1967.

Грозданов Ц., *Охридски архиепископ Прохор и његова делатност*, Зборник Матице српске за ликовне уметности 27 – 28 (1991 – 1992), 271 – 286.

Думић О., Ђокић Н., Стевић М., *Планина недосањаних снова снова – Свети Нестор код Витковац*, Крушевац 2006.

Ђокић Н., Бабић Н., *Трећи пренос моштију еванђелисте Луке*, Каленић бр. 2 за 2015, Крагујевац 2015, 36 – 39.

Ђокић Н., Поповић Љ., 2005, *Браничевска епархија у првој половини XIX века*, Пожревац 2005.

Ђурђев В., *Odnos između Ohridske arhiepiskopije i srpske crkve od pada Smedereva (1459) do obnavljanja Pečke patrijašije (1557)*, Akademina nauka i umetnosti BiH, Radovi XXXVIII, Odeljenje društvenih nauka knjiga 15, Sarajevo 1970, 185 – 209.

Зиројевић О., *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године*, Београд 1984.

Зиројевић О., *Турске вести о Раваници до краја XVI века*, Зборник Матице српске за историју 50 (1994), 99 – 108.

Иванов Ј., *Български старини изъ Македония*, София 1931.

Иларион епископ горњокарловачки, *Српска црква под Охридском архиепископијом*, Гласник Српске православне патријаршије бр. 11/1930, 168 – 170; бр. 12/1930, 187 – 189; бр. 13/1930, 203 – 205; бр. 14/1930, 219 – 222; бр. 17/1930, 263 – 269.

Iyigun Murat, *Ottoman conquest and European ecclesiastic pluralism*, IZA Discussion Paper No 1973, University of Colorado 2006, 1 – 52.

Jireček C., *Der Großvezier Mehmed Sokolović und die serbischen Patriarchen Makarij und Antonij*, Archiv für slav. Phil. IX, Berlin 1886, 291 – 297.

Karpat H. Kernal, *Ottoman Views and Policies Towards the Orthodox Christian Church*, у: „Studies on Ottoman social and political history: selected articles and essays“, Brill 2002, 586 – 610.

Кашић Д., *Српска црква под Турцима* у: „Српска православна црква 1219 – 1969“, Београд 1969, 139 – 162.

Kiminas Demetrius, *The Ecumenical Patriarchate*. Wildside Press LLC. 2009.

Komjathy Tihamer Anthony, *A thousand years of the Hungarian art of war*, Cleveland, Ohio USA 1982.

Lascaris M., *Joachim, métropolit de Moldvie etc.*, Acad. roum., Bulletin de la section hist. XIII, Bucarest 1927.

Laurent Vitalien, “Les premiers patriarches de Constantinople sous la domination turque (1454 – 1476)”. *Revue des études byzantines* (26): 229 – 263.

Миљковић – Бојанић Е., *Смедеревски санџак 1476 – 1560. Земља – Насеља – Становништво*, Београд 2004.

Миљковић Е., Крстић А., *Парохијско свештенство у Браничеву у другој половини XV века*, Црквене студије 5 (2008), 329 – 343.

Мирковић М., *Правни положај и карактер српске цркве под турском влашћу (1459 – 1766)*, Београд 1965.

Perjes Geza, *The Fall of the Medieval Kingdom of Hungary: Mohacs 1526 - Buda 1541*, Columbia University Press 1989.

Петковић С., *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557 – 1614.*, Нови Сад 1965.

Philippides Marios, *The Siege and the Fall of Constantinople in 1453*. Ashgate Pub Co 2011.

Пурковић М., *Српски патријарси средњег века*, Гласник Скопског научног друштва XV – XVI (9 – 10), Скопље 1936.

Пурковић М., *Српски патријарси средњег века*, Диселдорф 1976.

Радојчић Сп. Ђ., *Два примера Руварчеве тачности, Споменица Илариона Руварца*, Нови Сад 1955, 123 – 147.

Радонић Ј., *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, Београд 1950.

Rizaj S., *Rudarstvo Kosova i susednih krajeva*, Priština 1968.

Руварац И., *О каталозима пећких патриараха*, Гласник СУД VI (XXIII ст. реда), Београд 1868, 240 – 251;

Руварац И., *К чланку о каталозима пећких патриараха*, Гласник СУД XLVII, Београд 1879, 265 – 275;

Руварац И., *О пећким патријарсима од Макарија до Арсенија III (1557 – 1690)*, Задар 1888.

Runciman Steven, *The Great Church in captivity*. Cambridge University Press 1985

Самарцић Р., *Српска православна црква у XVI и XVII веку*, /у:/ Историја српског народа, 11 – 12, Срби под туђинском влашћу, Београд 1993, 7 – 102.

Stanford Shaw, *History of the Ottoman Empire and modern Turkey - Volume I: Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280-1808*, Cambridge University Press 2002.

Слијепчевић Ђ., *Историја Српске православне цркве I*, Од покрштавања Срба до краја XVIII века, Минхен 1962.

Снџгаров М., *История на Охридската архиепископия – патриаршия отъ падането и под Турцитѣ до неиното унищожение (1394 – 1767)*, София 1932.

Спремић М., *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994.

Стојановић Љ., *Српска црква у међувремену од патријарха Арсенија II до Макарија (око 1459 – 63 до 1557. г.)*. Поводом нових докумената објављених у Споменику СКА LVI, 3239, Глас СКА 106, 2. разред 61, Сремски Карловци 1923, 113 – 131.

Суботић Г., *Пећки патријарх и охридски архиепископ Никодим*, Зборник радова Византолошког института 21 (1982), 213 – 234.

The Legacy of Jihad: Islamic Holy War and the fate of Non – Muslims, ed. Andrew G. Boston, Prometheus Book 2005

Filipović Nedim, *Princ Musa i Šejh Bedredin*, Sarajevo, 1971

Fine John, *A Tale of Three Fortresses*, Peace and War in Byzantium, London 1995, 181 – 196.

Фотић А., *Света Гора и Хиландар у Османском царству (XV – XVII век)*, Београд 2000.

Crusius M., *Turcograecia*, Basel 1582.

Чубриловић В., *Српска православна црква под Турцима од XV до XIX века*, Зборник Фил. фак. V - 1, Београд 1960, 163 – 188.

Шкриванић Г., *Раваничко властелинство*, /у зборнику:/ Манастир Раваница. Споменица о шестој годишњици, Београд 1981, 83 – 99.

Шулетић С. Н., *Српска црква после 1459. године*, у: Пад Српске деспотовине 1459. године (ed. М. Спремић), Београд 2011, 331 – 348.

Енциклопедије и речници

The Encyclopaedia of Islam, New Edition, vol.7 (Mif – Naz), ed. C. E. Bosworth, E. van Donzel, W. P. Heinrichs, Ch. Pellat, Leiden – New York 1993.

Encyclopedia of the Ottoman Empire, ed. G. Agoston, B. Masters, New York 2009.

Српски биографски речник, IV, И – Ка, Нови Сад 2009.

Summary

Nebojša Đokić, Beograd

Marija Savić, Kljajićevo

SERBIAN CHURCH FROM DESTRUCTION DESPOTAT TO THE RESTORATION PEĆ PATRIARCHATE

The paper presents the history of the Serbian church from the fall of Despotat to the restoration of the Peć Patriarchate. Today there are two opposing views about the fate of the Serbian church after the assembly of 1532. According to one understanding, the Serbian church completely lost its autocomplete, and according to another understanding, the Serbian church remained practically independent. The authors tried to show that there is a third solution - that one part of the church was actually subordinated to the Ohrid Archbishopric, but also that the part that spreaded, approximately in the area of Despotat before the fall of the Ottomans, practically remained independent.